

Коли ноші стали піднімати у літак, хворий ворухнуv пальцями.

— Що тобі, Максиме? — нахиливсь до нього Мулявко.

— Де вона?..

Панас зрозумів, що йдеться про Ксеню.

— Вона тут, а що?

— Начальнику розкажіть, начальнику ... як усе було ...

Бистрих зробив Панасові знак відійти, не тривожити хворого. Його підтримав лікар. Аероплан зарулив на старт.

Літак піднімався все вище і вище. Ось він золотою рибкою блиснув у світлі згасаючого сонця, вирівнявся і пішов на північ, навізаводи з передвечірнім присмерком, що непомітно підкрадався зі сходу.

Ксеня мовчки дивилась услід, у розпачі стиснувши руки.

— Ну як, житиме? — обступили місцевого лікаря люди. Той невиразно розвів руками. — Близько третини шкіри обгоріло ... Невідомо, з очима як ...

— Да, геройський був хлопець, — сказав хтось.

— А ти не бовтай. Він ще тебе переживе, — сердито озвався Євген Трач. Старий з азартом почав доводити, які в місті лікарі. А цей, що прилітав, обов'язково обіцяв вилікувати.

— Голову дає на одруб! Що ви думаєте, ми чорт - зна кого допустимо?..

XXXVIII

В просторій залі терпкий пах розігрітого людського тіла.

— Раз - два - три - й! Раз - два - три - й! — Сивенький танцмейстер азартно вибиває ногою такт: — Раз - два - три - й! *Rond de jambe, pliez!*¹ — одчайдушно січе він руками повітря.

Десятків зо три дівчат під одноманітний мотивчик рояля в розміреному темпі повторюють завчені рухи.

— Зовсім не зле, дякую! Повторюєм!

Рояль дріботить той самий мотивчик.

— Увага! *Sur les pointes des pieds!*² Раз - два - три - й!

Дівчата всі як одна плавно виводять зігнуту у коліні і витягнуту у пальцях праву ногу, зводяться на сторч поставлений носок лівої і, махнувши правою, наче лебідь крилом, застигають на мить нерухомі. Руки дівчат граціозно знесені над головою. На сцені в такому випадковій здається — балерина летить у повітрі ...

Трохи інакше все це виглядає у тренажному залі балету.

Танцмейстер, і той скинув піджак. Він з таким захватом ви-

¹ Коло ногою, присідайте!

² На кінчиках пальців, на „пуантах“.

биває темп, аж чоло взялося росою. Учениці у тренувальних спідницях з чорного газу сумлінно рух за рухом виконують вправу. Ковані носики балетних черевиків, наче зграйка ятликів, глухо довбуть наглянсований паркет.

Зрештою рояль замовкає — перерва. Зала враз виповнюється веселим гамором і сміхом.

Збуджені дівочі обличчя з веселим щебетом оточують танцмейстера. Той виривається з живого кола і підкликає до себе невисоку, ставну дівчину. Вона підходить, комічно підкидаючи незгинними носиками черевиків. Табачного кольору очі по-страдницькому зведені на вчителя, примхливо зломлена брова.

— Слухайте, товаришко Глазунова, я просто не впізнаю вас, — схвильовано вговоряє її дідок, коли вони відходять у куток до вікна.

— Касяне Івановичу, мені марудно від усіх цих завчених рухів. Адже ви знаєте мій нахил...

— Дитино моя, зрозумійте — ви мусите навчитись легко, непомітно для найвибагливішого зору в'язати найрізноманітніші позиції танцю. Без цього ви не станете артисткою. Запам'ятайте — це основа балетної майстерності. Глядач повинен вірити, що танок для вас — солодка мрія, а не хитромудра, у дрібницях заздалегідь розрахована, механіка!.. Отже без досконалого володіння собою ви не зможете глядача обдурити.

— От цього вже мені не дозволить совість! — засміялась Ксеня.

— Ви розумієте. Я висловився фігурально, але уміння м'яко в'язати в одне щось суцільне окремі елементи танцю створює ілюзію невимушеності, легкоти. Це завжди чарує глядача.

— Мене гнітить одноманітність і штучність академічного балету, — скаржилась дівчина.

— Вас зіпсувало неправильне навчання у клубній студії. Ви надто передчасно потрапили на сцену. Вам закрутили голову дешеві успіхи. Та ж хіба ви не розумієте, що публіка не завжди здатна розібратись у різних професійних тонкощах?

— Касяне Івановичу, я надзвичайно вражена вашими зауваженнями, прошу вас, говоріть, нічого не приховуючи...

Старий зовсім розгубився. Він не сподівався, що ця уперта дівчина так безоглядно сприйме його менторське бурчання. Звичайно, з педагогічних міркувань він свідомо згустив фарби, перебільшив небезпеку, але нехай товаришка Глазунова зрозуміє — до іспитів залишилось не так багато. Її нерозсудливість може коштувати їй надто дорого.

— Будемо говорити як дорослі, — продовжував переконувати Ксеню дідок, — подорож до радгоспу забрала у вас два місяці дорожнього часу. Вам треба наздогонити клас. Я не відкидаю — життєвого і сценічного досвіду у вас досить, але технічно ви не стоїте вище хорошої оцінки. При ваших даних це злочин. Легке пурхання по сцені досягається каторжним потінням у

тренувальному залі. Коли ви справді хочете на відмінно скласти іспит, мусите все викинути з голови, мусите буквально кожную хвилину використати для вправ ...

Дівчина зітхнула і, спустивши очі, промовчала.

— Може ви заміж надумали, так не крийтеся,— пожартував старий,— на жаль, ми звикли до того, що дві третини учениць саме так уривають свою пристрасть до танців ...

— Хороший заміж вартий посередньої сцени,— сміючись, відповіла Ксеня,— але гнітить мене далеко складніша справа. Мені хочеться вийти на звітний виступ з чимось своїм. Нехай би моє виконання було часткою моїх поривань, моєї душі. Я не можу прикидатись, публіка не повірить мені ...

— Та облиште, дитино моя, адже я пожартував. До речі, я тільки перефразував мабуть відоме і вам висловлення одного досить поважного француза. Пам'ятаєте, як він повчає? «Актор повинен бути холодним і спокійним спостерігачем, він повинен володіти найскладнішим мистецтвом — мистецтвом переймати, наслідувати. Такий актор буде завжди однаковий на всіх спектаклях, завжди буде однаково досконалий. Актор гарячий і безпосередній на першій виставі, вже на третій видихається і стає холодний, як мармур» ...

— Можливо, то все надзвичайно дотепно, Касяне Івановичу, але мені вісімнадцять років, отже мої почуття не сковані холодним роздумом раціоналістичних міркувань. Я схильна бачити справжнє покликання мистецтва у відтворенні кращих і щирих поривань людської душі. Митець і ремісник — не те саме. Пробачте, я зовсім не збираюсь принижувати значення професіоналізму в мистецтві, але, мені здається, краще один, нехай необроблений, та щирий діамант, аніж злива найдосконаліше погранованого скла !.. До речі, мистецтво покликане відображувати, а не малпувати дійсність. Цього, мабуть, не розумів отой ваш француз.

Старий заявив, що він цілком погоджується з Ксенею ... Поки молодий — живи серцем. Рахівниця підносить рахівника, але поета або артиста вона ганьбить !.. Але знаєте, товаришко Глазунова, самих принципів у мистецтві замало. Тільки генію прощають дилетантизм, тоді як блискуча техніка дозволяє навіть посередньому обдарованню говорити мовою богів ... До речі, нехай з яким чуттям і захватом ви будете виконувати свій номер, але якщо бодай на мить зіб'єтесь з такту в найневиннішому пасажі, в залі завжди знайдуться охочі свиснути ...

Як тільки Ксеня пройнялась правильним вирішенням, її перестали гнітити різні сумніви і вона з такою настійністю, з таким запалом узялась до свого завдання, що наслідки здивували її саму.

Одного разу, під час чергової репетиції, вони — кілька конкуренток на головну роль,— одна по одній демонстрували своє вміння. Ксеня була в особливо доброму настрої. Вона так слав-

но, з такою невимушеністю і грацією виконала своє трактування ролі, що її найсерйозніша суперниця, не менш обдарована дівчина, не витримала і, підбігши до Ксені, кинулась їй на шию. Цілуючи Глазунову, вона запально вигукнула: «Годі, і сліпому видно — нам не зійти з Ксенькою. Вона просто народилась для цієї ролі!»

То була цілковита правда. А скільки перемога Ксені була начона, а головне цілковито чесна, зумовлена виключно здібністю, природними даними і упертою працею, ні в кого з її подруг ані на мить не ворухнулось у серці вагання у правильності того висновку або заздрощів.

— Качати Ксеньку, качати Глазунову! — дівчата тислися до неї з веселими вигуками, зворушливо поздоровляли її.

Після уроків щаслива Ксеня підійшла до старенького танцмейстера і подякувала йому:

— Касяне Івановичу, спасибі вам. Тільки ваше піклування обрятувало мене. А туплі оці я схороню на вічну згадку про ваше добре серце.

Старий знітився, почервонів як хлопчина.

— Та ну бо, та ну бо ж, — замахав він на Ксеню, — не вигадуйте ка - зна - що! Дуже радий, що ви зрештою вилікувались від свого засліплення. Беріться за класику. Адже з вашими даними, з вашим чуттям, ногою, торсом, зрештою, з вашим здоров'ям та не бути балериною?..

Старий таємничо, до шепоту знизив голос:

— Я відкриюсь вам, товаришко Глазунова, інколи дивлячись на ваші рухи, мені починає здаватись, що я присутній при народженні справжньої зірки нашого балету!.. Ви досить знаєте мене, я обережна і твереза людина. Помилитись я не можу...

Глазунова ще була під настроєм принадного почуття удачі, перемоги. Таке несподіване відкриття старого схвилювало її до безкраю. Було радісно і легко, дівчина ніби почувала, як за її спиною розправляються крила. Від хвилювання вона якийсь час не могла зібратись з думками.

— Касяне Івановичу, ви, звичайно, перебільшуєте. Ви надто хороша людина, щоби мені зловживати вашою добрістю. Якщо мені колинебудь пощастить почути на сцені оплески, тим буду зобов'язана я виключно вам...

— Люба дитино, хіба не за це саме держава сплачує мені гроші!..

— Облиште, Касяне Івановичу! Ми всі добре знаємо що ви старий ідеаліст, — засміялась Ксеня, торсаючи руку старого. — Ну не ображайтесь, ідеаліст в кращому розумінні цього слова! Нам би побільше таких у балет, бо вже занадто розвелось там прихильників госпрозрахункового принципу в мистецтві.

— Ні, товаришко Глазунова, який інтерес мені говорити вам неправду? Постановка у вас бездоганна, інтонації чудові. Але мене, скажу одверто, більш вразив такий рішучий перелам у ва-

ших настроях. Я ніколи не сподівався, що володію такими здібностями переконувати! — усміхнувся танцмейстер, загадавши попередню розмову. — Адже усім нам відома рішуча непохитність характеру нашої Ксені...

Глазунова весело засміялась:

— Мушу таки вас трохи розчарувати, я і не думала відмовлятися від своєї мрії. Однак, можете бути цілком певні — зараз у мене в голові тільки державні іспити і більш нічого.

— Дуже радий хоч і цим частковим успіхом своєї виховної діяльності, але що ви там гарного знайшли у тих підскаках гувернантки?..

— Касяне Івановичу, не роз'ятрюйте душу, адже ви знаєте, яких зусиль мені коштувало вирішення, та ще при моєму характері, — благала Ксеня. — Облиште це, бо інакше я перейду знову в наступ, адже це найкращий засіб оборони. Якби хтось допоміг мені здійснити хоч один шматочок з того, що в мене тут у портфелі, я певна — це розвіяло б упередження щодо моїх шукань.

Ксеня негайно видобула з портфельчика аркуш паперу з нотним записом.

— Будь ласка, програйте мені оце!

Дівчина стала в позицію і з перших звуків елегійної мелодії м'яко, але впевнено розпочала танець.

Тепер вона була ще більш чарівна у рухах, самі рухи були опукліші, виразніші і разом з тим незмірно тонші, м'якші, як малянок пастеллю.

Коли у фіналі Ксеня застигла, округло скинувши руки, старому здалось, що він бачить, як з її пальців струмить легкий серпанок.

— Та у вас безодня чуття, здається, цю музику інакше переказати не можна! А головне — цей жест. За такий фінал глядач вам зможе чимало простити. Ви розумієте, жест у мистецтві, особливо в нашому — це все. Ви пригадуєте руку Христа в «Тайній вечері» Леонардо?.. Жест найбільше викінчена характеристика настрою, вчинку людини. Візьміть ви китайські або східні танки — ноги танцюють, руки говорять. У вас, товаришко, є те, що язву ансамбль тіла. Це та чарівна єдність різноманітності і багатства рухів, природних даних, що забезпечують успіх. — Старий замислено пройшов сюди-туди перед роялем: — Ну, що ж, я згоден вам допомогти, скільки моєї сили. Це ви зможете станцювати на „bis“. Для виходу я доберу для вас щось таке піднесене і ніжне. Рамо або Купрен улаштували б вас?

Ксеня ладна була розцілувати старого. Як вона рада! Який безмірно добрий оцей Касян Іванович. Ні, сьогодні в неї найщасливіший день у житті. Шановний Касян Іванович може тепер бути цілком спокійний за свою ученицю. З нечуваним запалом буде готуватись вона до іспитів і здасть їх тільки на відмінно!..

— Ксеню, товаришко Глазунова, адже ви вже доросла людина, — силкувався якось запинити зливу компліментів і признань старий.

Йдучи додому, Ксеня остаточно з'ясувала собі план свого звітного виступу: соло в балеті — витончена і викінчена класика, в другому відділі імпровізації. На „bis“ вона приготує «аттичну», от тільки уламати того професора, щоб погодився дати їй музику. Та, зрештою, це вже мабуть не так важко буде зробити...

— Мамо, мамуню, можеш поздоровити мене! — скрикнула Ксеня вдома, кидаючись до матері і одчайдушно термосючи її.

— З чим же тебе поздоровляти, урвителька ти наша... — з несподіваною образою в голосі відповіла стара Глазунова.

— Я танцюю головну роль у випускному балеті! Ти розумієш — твоя дочка буде танцювати принцесу-лебідь... Тра-ля-ля, я лебідка, ось бачите, яка я лебідка, яка я прегарна, сніжно-біла лебідка, — приспівувала вона і, пустуючи, викручувалась перед матір'ю.

— Але хто навчив отую прекрасну лебідку хлопцям на шию чіплятись?

Ксеня завмерла на місці, не розуміючи, що сталося з старою, вона ще ніколи не бачила, щоб мати так гостро поставилась до її витівок.

— Що з вами, матусю, кому я на шию чіпляюся?..

— Ще вистачає совісті обдурювати матір. А це що? — вона жбурнула на стіл конверт. — Мати твоя не писала цидулок хлопцям, а коли б уже й написала, то її листи не повертались б нерозпечатаними, — уїдливо кинула стара і заховалась на кухні.

Хоч як намагалася стримати себе Ксеня, біль і образа стискали їй серце. А може... В мізку ворухнулась думка, — може вона подала неправильну адресу, щось сплутала? Та ні ж, на конверті чітко було виведено: «Станіонар обласної лікувальної комісії, Попелюхові Максиму Пилиповичу»...

«А може?».. Вона з жахом одігнала ту думку... Хтось би таки дав знати...

Вона розгублено позирала на лист. Випадково глянула на зворотний бік конверта і тоді зрозуміла, що саме образило матір.

Незграбними літерами олівцем листоноші там було нашкрябано: «обратно повертаєца через потому адресат листом не нуждаєца»...

Ксеня спалахнула.

— «Не нуждаєца» — і не треба.

Закусивши губу, вона обережно, двома пальчиками, як брудну ганчірку, взяла той нещасний лист і з підкреслено зневажливим обличчям вкинула його перед очима матері в плиту.

— Я просто хотіла подякувати, мамо, цій людині за одну послугу, якою вона мене зобов'язала. Відтак я виконала свій обов'язок чемності...

Вона відкрила піаніно і почала награвати якусь веселеньку мелодію, але дівчині явно не щастило захвати свого заміння...

— Впіймала облизня, будь розумніша...— сердито піддала жалю мати.

Ксеня не витримала і, впавши на канапку в своїй кімнатці, заридала як мала, в якій поламалась улюблена лялька.

За віщо, за віщо така образа? Невже вона була не варта одного, двох рядків товариської відповіді? І раптом вона пригадала Леночку, свою карикатуру на Максима.— Ну, що ж, це буде для неї наука. Нічого набиватись зі своєю дружною до того, хто не потребує її...

XXXIX

Осіня мряка холодною завісою спадала на вибитий перон станційки.

У куточку біля багажного пакгаузу на своїх корзинах зіщулилась Леночка Ковальська. Шукаючи захисту від пронизливого осіннього вітру, Леночка щільніше загорталась в легеньке пальто, а коли її рука ненароком черкала об холодну стінку пакгаузу, вона нервово здригалась від несподіваного дотику гофрованого заліза будівлі.

Втомленими очима Леночка поглядала то в бік семафора, то на годинника — так помалу, здавалося їй, тягнеться час.

Леночка змерзла. Їй хотілося плакати. Але біля неї не було жодної знайомої людини.

— Ніхто, ніхто не прийшов вирядити у дорогу...

Ковальська пригадала, як мало не все село проводжало Ксеню, коли та їхала з відділку.— Ух, те нікчемне кошеня!..

Тут фантазія Леночки жваво малювала картину помсти над Ксенею. Вона залишається у Жолобах. По деякому часі Максим, zostавшись на радгоспові сам - один, без компанії, поскучавши трохи за Ксенею, повертає знову до неї. Вона перше примушує його написати бридкого листа Глазуновій, а потім зневажливо відкидає його каяття і признання...

Але в ту ж мить Леночка зрозуміла, як мало реальних підстав у неї для реалізації того блискучого плану. Насамперед — вона зараз виїздить, а головне — про Максима жодної звістки.

«Обгорілий шматок м'яса,— Ковальська здригнулась.— Брр, треба швидше викинути з голови оце нерозумне захоплення...»

Леночці таки довелося набратися біди з отою квитанцією на «кубанку». І хоч, після з'ясування всіх обставин і втручання політвідділу, все обійшлось гаразд, вона все таки непокоїлася за свою подальшу практику і навчання.

Найгірш мучило Ковальську те, що їхні взаємини з Максимом тлумачились далеко глибоше, ніж то було насправді. Звичайно, спростувати оті всі здогадки, розмови не було в неї ніякої змоги, та чи була в тому потреба?

Леночка від хвилювання, з досади на свою нерозсудливість змарніла, загубила властиву їй сміливість і рахувала дні й години до свого від'їзду, цілими днями просиджуючи у лабораторії.

Все це наново пробігало в її мізкові, а ті невеселі спогади ще дужче ятрили душу, збуджували якусь незгасиму ворожнечу до того невдахи Максима.

Нагло, ніби над самим вухом у Ковальської, вдарив дзвінок.

Леночка збентежено підхопилась. Перон миттю укрила галаслива юрба. Серце в Ковальської стиснулось: «Як вона зі своїм громоздом сяде до вагона?»

Зненацька вона побачила в натовпі знайомої постави кашкет.

Серце у Леночки затріпотіло несміливою надією.

«Невже? Невже то справді Максим? Звідки він міг тут узятись? Однак вона не подасть ознаки, що для неї цікавий якийсь там недотепа Попелюх». Леночка відвернулася і почала незалежно позирати у бік семафору.

Удаючи, нібито крім колії і стріли семафору її ніщо в світі не цікавить, Ковальська в ту ж мить скося поглядала за рухом кашкета.

Кашкет снувався взад - вперед по перону, немов виглядаючи когось.

«Нехай, нехай пошукає» ... — заздалегідь втішалася Леночка ... Аж ось, кашкет напрямився до неї, Ковальська уже наготовила здивовану мінку як відповідь на очікуване привітання, коли кашкет раз зазгубивсь у натовпі.

Максиме, Максиме — ладна вже була гукнути дівчина, побачивши, як спина знайомої кожанки зникає у натовпі пасажирів ...

— Товаришу Попелюх! — наступної хвилі несміливо покликала вона, та її голос потонув у гуркоті, що несподівано впав на станцію.

З шипінням, розкидаючи іскри повз перон, з грюкотом проскочив велетенський паровоз.

Ковальська побачила, як мелькнула табличка з номером її вагона. Все заметушилось. Намагаючись перекинути один одного, по перону забігали люди, тягнучи на собі свій розмаїтий скарб.

Не тямивши себе, Леночка кинулася наздоганяти вагони. Вона до болю прикусила губу, щоб не заридати.

Плутаючись поміж чемоданом і величезною корзиною, Леночка не помічала, як сльози заливають їй очі. Одна по одній скочувались вони по щоках, змиваючи пудру.

Вже коли в Леночки не залишилось жодної надії сісти в поїзд і вона в розпачі впала на свої речі, хтось шарпнув її під руки і владно поставив на ноги:

— Мершій сідайте, я допоможу ...

Вона як опечена підхопилась і, не здаючи собі ради, хто її несподіваний рятівник, прожогом метнулась за ним до крайнього вагону. Той вагон залишивсь геть за платформою, сідати до нього було так незручно, що біля підніжки не було майже нікого.

Ледве встигла Леночка прийняти у тамбур свої речі, як поїзд рипнув гальмами і почав рушати.

— Гех, ви, одноосібники, чом було не переказати нам у рад-госп, хіба не знайшлося би кому вас вирядити? Адже ми знаємо, не хотіли ви зла нашому Максимові отією осоружною квитанцією ...

— Дякую, дякую, товаришу,— шепотіла схвильована Леночка,— хто ж ви такий? — Леночка угадала, що це саме й був той упевнено поставлений кашкет, що вона його взяла за Попелюха.

— Я — Мулявко,— крикнув незнайомий, ідучи слідом за вагоном.

— Панас? Я чула про вас. А Попелюх — де він? Хіба ще й досі хворіє? — зашарілась Ковальська.

Поїзд все-приспішував біг. Парубок почав відставати. За брязкотом вагонів Леночка не дочула відповіді Мулявка, але по тому як він безнадійно махнув рукою, вона зрозуміла все. Тоді їй пригадався вигін перед лікарнею і ті страшні ноші, перед якими натовп у розпачі й шанобі, як по команді, скинув шапки.

І так сором було їй за свою передчасну черствість, за оті вбогі почуття і інтереси, якими вона думала жити, їй сором було, що вона впала до того, щоби згнатьбити у думках пам'ять людини, яка нічим перед нею не завинила і якої, можливо, вже не було на світі ...

Ковальська забила у куточок вагона біля осоружних їй речей і вперше у своєму житті заплакала щирими, що відсвіжують душу, сльозами.

XL

Скільки часу пролежав Попелюх непритомний, того він не знав. Одного ранку він прокинувся і по задущливому паху йодоформу зрозумів — він ще й досі в лікарні.

В голові блукали якісь уривки думок, вражінь. Як крізь сон вчувалося — хтось ніби окликав його на ймення, шарудів чи то клейонкою, чи папером. Потім його перевертали, опраправляли ліжко, щось заливали крізь зуби, розтулюючи їх ложкою. Але байдужість так опанувала його, що в мізкові не збуджувалось жодного наміру озватись, поворухнутись, та мабуть чи й зміг би він те зробити, якби навіть і схотів.

Найбільш дивувала Попелюха вічна темрява у кімнаті. Коли б не прокинувся — перед очима був завжди такий непроникливий морок, що крізь нього не прохоплювався жоден промінь світла. На його прохання дати хоч трохи світла у кімнату, сестра раз-у-раз відповідала — то завадить для його здоров'я.

Та одного разу, прислухаючись до шерхоту в кімнаті, Максим почув розмову хворих сусідів по палаті. Пошепки вони описували один одному яка чудова година за вікном, як приємно вилискує на сонці перший сніжок.

Максим захвилювався :

— Сніг ?.. Сонце ?.. А де вони бачать оте все, і чому в нього в очах така глупа, безпросвітна ніч ?..

Він пригадав, як спалахнуло там у степу перед зором у нього сліпуче полум'я. Різкий біль в очах — ось те останнє почуття Максимове там в борозні під горящою копицею соломи. З того часу Максим прокидався чомусь виключно вночі ...

Нелюдський жах охопив усю істоту Максимову. Значить і сонце і сліпучо - білий сніг існують зараз для всіх у цій кімнаті окрім нього ! Значить він просто не бачить усього того ! Не бачить ! Коли б у нього було хоч трохи більше сили, він, напевне, зіскочив би з ліжка. А може це тільки ота пов'язка, що він її раз - у - раз відчуває на обличчі ?.. Хіба здерти її ?..

Максим, проте, не міг навіть ворухнути руками, вони, очевидно, були пришнуровані до ліжка. Він застогнав і забився від передчуття чогось страшного. Зрештою з ним трапився нервовий припадок.

Тоді лікар, вже не криючись, сказав Максимові — в нього попсовані вогнем очі. Зараз ніхто не зможе угадати — бачитиме він, чи ні, але йому зараз не слід навіть і думати про те. Небезпека для життя від страшних опіків ще не минула.

«... Сліпий, невидючий, — похололими губами шепотів Максим, — обгорілий штурпак ; кому й навіщо може здатися такий напівтруп ?...»

Оте відкриття так уплинуло на Попелюха, що він знову знепритомнів, перестав їсти, виявляти будьякі бажання.

Професор - окуліст, викликаний мабуть спеціально для того, заспокоював Максима, обіцяв взятись до нього, як тільки він хоч трохи одужує. Але Максим не йняв віри — просто хочуть уговорити, щоби пізніше, коли він трохи призвичаїться до свого становища, поставити перед фактом, що стався ...

Побачення й особисті одвідини Максима були заборонені. Зв'язок з ним друзі підтримували коротенькими записочками, які зачитувала хворому сестра - жалібниця. Іноді дозволялося їм передавати дещо з солодощів, трохи фруктів.

Як утішався з тих немудрих подарунків Максим ! І вони довго лежали у нього на столику, як зречевлена згадка про друзів, про близьких. І тоді в пахошах фруктів йому відчувався подих тавричанського степу, блиск осіннього сонця і прощальне курління журавлів.

Сонце ! Не було, здається, тоді нічого такого у світі, чим би не поступився він за один тільки промінь його ! Але на всі запитання Максимові лікарі відповідали ухильно і не обіцяли ні-

чого певного. Вони вимагали спокою і готовості перенести, як гідно мужчині, усе, що може спіткати його.

Максим розумів оте, як спроби поступово примирити його з гіркою дійсністю, з думкою, що йому вже ніколи не побачити світла. Тільки те, що його одного дня перенесли в окрему затемнену кімнату і перев'язки обличчя робили у цілковитій темряві, підтримувало в ньому слабенький вогник надії, що все таки жеврів десь у глибині душі і уперто не хотів згасати.

З «Веселого» надходили листи. З них Максим довідався про великі зміни на відділковій і в самому радгоспі. Хименко був заарештований разом із своїм покровителем і отаманом Кравчуком. Лопушенка виключили з партії. Ділами керували нові, перевірені люди. Четвертим відділком управляв Радько, Сагура допомагав йому. Ляпун вийшов на друге місце в обласному змаганні трактористів і дістав гарну премію. Мулявка з осені було висунули механіком відділку по тракторах, але потім його покликали до армії і він уже водить бойові машини в танковому дивізіоні.

Радгосп і відділок скоро після степової пожежі одвідав секретар обкому. За врятування насінної пшениці дякував увесь колектив і розпорядився засіяти чистосортним зерном весь паровий масив, виготовлений ще за Максима. Хлопці писали, що Зінька Косташ керує бригадою тракторів ЧТЗ; Гасан, який працює в тій же бригаді, так красиво розсадив пшеницю на тих кількох тисячах га, що весь район з'їжджався подивитись, як зішла.

«... Уяви собі, Максиме Пилиповичу,— писав йому Радько,— так же рівнесенько повиводив наш Гасан стежечки, що як пригнешся в кінці гонів, як глянеш уздовж посіву за сонцем — душа радіє. Ну геть тобі нива наче змальована, художественна робота та й годі...»

Листи і веселили і смутили Максима. Як він страждав тоді від своєї несили, нікчемності. Він марив степом, веселим гуркотом тракторів і прозорою, безмежною даллю. Йому вдаряв у груди стиглий, ядерний дух осені. Він милувався в уяві, як чорними брилами лягає за блискучими плугами масна чорноземля, йому вчувався шерех золотавого добірного зерна, що весело дзюрчить сошниками сівалок, запліднюючи тисячогектарний лан. І, над усім тим прозоре, високе шатро осіннього неба. Тихо, ані шелесне, тільки горобці порпаються на соняшниках, визбируючи опале зерно.

Та серед отих усіх листів не було одного, якого найбільше очікував Максим. Він жадав і боявся його. Скільки разів у нього завмирало від хвилювання серце, коли сестра, принісши листа, жартуючи вимагала, щоб Максим угадав, від кого саме.

Лист від Ксені прийшов несподівано і саме того дня, коли Максимові оголошено діагноз професора. Ще раніше в Попелюха

назріло ясне і незламне вирішення: «все кінчено, він не так наївний, щоб дурити себе...»

Проте, коли сестра сказала йому про Ксенчин лист, наче електричний струм пробіг змученим тілом і воно все затремтіло радістю. В Максима невистачило сили виконати своє вирішення — повернути негайно листа, але все таки він не дозволив його читати. Максим попросив покласти лист під подушку і вночі, коли палата заснула, він разів скільки виймав той дорогоцінний пакет і намагався дотиком пальців розібрати акуратні рядки Ксенчиного письма на конверті.

Цілу ніч Максим не міг заснути. Скільки перебігло у нього в голові думок! Він борсався у своїх шнурованнях, зрештою позривав перев'язки. Рани повідкривались і заюшили кров'ю...

З того часу Максим відмовився слухати листи і відповідати на них. Світ перестав існувати для нього, він сам наче випав з життя і лежав у своєму ліжку нерухомий, здається, без жодних думок і інтересів.

Ксенчин лист сестра повернула поштареві. Максим заборонив будьщо відповідати на нього.

Напад байдужості несподівано сприяв одужанню Попелюха. Хто зна, можливо організм сам по собі вдався до такої форми самозахисту і, виключивши чуттєву і розумову діяльність людини, примусив усі рештки сил моральних і фізичних працювати на притамування хворобливих процесів, на заживлення ран, що знесиловали Максима, на відновлення нормального обміну речовин у тілі, пошкоджененому опіками.

Так чи ні, тільки лікарі були явно вдоволені хворим і різку зміну в його поведінці приписали своєму втручання і надзвичайній волі до життя в Попелюха. Максим, сам того не відчуючи, поступово при звичаївся до свого становища. Підвищена загостреність слуху до певної міри компенсувала втрату зору. В нескладній обстановці усталеного життя лікарні Максим майже не відчував прикrostей, що мусила б завдавати йому темнота. Цьому в значній мірі допомагав режим, встановлений з наказу головного лікаря, за яким з оточення хворого було усунуто по змозі все, що могло нагадувати про його трагічний стан.

— Тепер ви молодець. Коли так будете триматись і надалі, через місяць - півтора ми зробимо вам маленьку операцію і ви знову будете бачити не згірше, ніж до цього прикрого випадку... — Лікар знову підтвердив, що тільки загальна виснаженість організму примушує все відкладати не таку вже складну операцію на очі. Ще раз запевнив Максима, — якщо той візьме себе до рук, він скоро побачить сонце...

Зрештою довго сподіваний день настав. Тиждень через три після операції, якось перед полуднем, до палати зайшов голов-лікар з окулістом, який оперував Максима.

— Ну, Максиме Пилиповичу, — зараз ми покажемо вам трохи сонця. Коли все буде гаразд, ми наступного разу збільшимо порцію.

Вже вечоріло, і в ту мить, коли з очей Максима впала пов'язка, споміж розсунутих штор, за вікном ще тепліла ледь примітна рожево-мідяна смужка заходу. Вона одразу згасла. Але для слабих Максимових очей вона була подібна до спалаху блискавки. Він одразу зімкнув повіки, а коли знову відкрив їх, захід уже голубів холодним відблиском воронованої сталі.

— Мене засліпило! Доктор, де ж сонце, я ніколи не побачу його, — злякано скрикнув Максим.

— Навпаки, саме те, що тоненька смужка вечірньої зорі видалась вам сліпучим спалахом, говорить за те, що незабаром ви будете усе бачити. У вас, товаришу Попелюх, дуже ослаб зір. Як ми кажемо на нашому лікарському жаргоні, у вас оголився зоровий нерв, отже вам доведеться з місяць повправлятися і повчитись знову дивитись на світ. Зате він тепер буде для вас тим більше цікавий і привабний ...

Дальше видужування Максимове йшло цілком нормально. Кожного дня в точно встановлену годину сестра-доглядачка розкривала міцно затулені штори, а що вже давно повернуло до весни і день щоразу збільшувався, то для Максима кожного дня на дві-три хвилини збільшувалась змога споглядати вечірні сонячні бліки. В такий спосіб був забезпечений поступовий перехід до нормального денного світу. Той день, коли Максим побачив за вікном сонце, тоді як воно збиралось ховатися за горизонт, остаточно ствердив Максимове видужання.

— Ну, Попелюше, одержуйте димчасті окуляри та й виписуйтесь помаленьку з нашої лікарні. Остогидла вона вам мабуть до млості. Без малого шість місяців прокачались у нас. А тепер маєте ще на два місяці путьовку на Рів'єру, там підправитесь і знову до строю!

Максим не знав, як радіти, як дякувати лікареві. Та коли він почав зодягатись, його знов охопив розпач — все на ньому висіло як на гілляці.

— Опудало городне! — жахнувся Максим, коли його підвели до дзеркала. Справді, на нього звідти глянула якась бліда примара у темних окулярах.

XLI

Квітень на Кавказькому узбережжі — то вже справжнє літо. Вдень пляж повен курортників: бадьорі засмаглі обличчя, веселий гамір і безугавний сміх; увечері — море вогню і радості в алеях велетенських пальм і тропічних рослин. Хто любить тишу і самотність, той знаходить її в чарівному, затишному куточку парку, в алеях чинар, серед хашів олеандрів, маслини, де лагідно шарудять у вечірньому присмерку стрімкі кипариси.

Максим лікувався в санаторії Облздороввідділу. Це був рядовий курортний заклад, що розташувався на березі моря в колишній віллі якогось купця - мільйонера.

Разом з Максимом в санаторії відпочивало сорок - п'ятдесят робітників різного віку і професій. Тут були сталевари і карамельники, наборщики і ковалі; найбільше було вальцювальників з рейкопрокатного заводу, де працював Радько. Цехи важкого вальцювання саме становились на ремонт, а робітники відпочивали у санаторіях, набиралися сил для боротьби за програму нового року.

Максим чимало нового і цікавого довідався про дядю Вікентія. Виявилось, що він один з найстаріших кадровиків заводу. Робітники з шанобою розповідали про всю родину Радька, були надзвичайно раді, коли взнали, що Максим працював у радгоспі разом з Вікентієм Антоновичем.

— Вікентій Антонович хазяйновитий мужик, він хоч яке діло поставить, тільки характером плохий, — пояснював Максимові деякі особливості поведінки Радька поважний вальцівник.

— Плохий поки розсердять, а тоді на нього і впину немає, — підправив хтось з гурту оту характеристику.

Два місяці в умовах зразкового догляду, виключно прекрасної природи — повітря, сонце і море — знову повернули Максимові все, що загубив він за час хвороби. Він уже не боявся заглядати у дзеркало. Замість страшної примари, тепер на нього дивився засмаглий молодик, добре закроєний і міцно зшитий. Правда, на спині і на правій нозі біліли і червоніли невиводні рубці від опіків, та було то не таке вже лихо, і Максим уже давно вважав, що все обійшлося якнайкраще. Трохи здавав смутку від'їзд його новознайдених друзів, бо кінчився термін їхнього перебування в санаторії, але нова партія відпочиваючих була ані трохи не гірша за попередню, і Максим так само вдало провів і другий місяць свого лікування.

Одного вечора, коли вони на веранді над морем організували черговий турнір у доміно, Максимові подали телеграму:

— Урядова, розпишіться ось тут, товаришу, — поштиво звернувся до нього листоноша, з цікавістю поглядаючи на парубка.

Максим, не розуміючи в чому справа, подивився на адресу: — так, йому, з Москви, з ЦВК ... Він обережно розірвав папірець, яким було заліплено складений учетверо бланк:

«... Запрошується Москву засідання ЦВК для одержання ордену ...»

Максимові здалось, що підлога веранди хитнулась під ним, наче палуба на пароплаві. Він тільки тепер пригадав, що йому уже раніш читали в газеті постанову про високу нагороду.

Того вечора довго не міг заснути Максим. Він усе походжав під чинарами, слухаючи плюскіт моря. Пісок м'яко порипував під ногами, а зоряне небо усміхалось до нього лагідно і бадьоро.

Древній мур міцно опасував Кремль. Гомін великанського міста залишився по той бік різкуватих зубців, щойно кроки прибулих залунали під склепінням вежі. Кована брама стародавньої твердині ніби відрубала гомін майдану і вулиць за плечима увійшлих, пильно охороняючи спокій і працю мізку республіки.

Крізь браму, стримано погукуючи сиренами, один за одним спішили з майдану урядові автомобілі. Салатно-зелені «лінкольни», солідносінні «каділяки», темнокоричневі «бюїки» і «пакарди» м'яко шурхали балонами по свіжо злитому асфальту і звично зупинялись перед ганком ЦВК.

З машин один по одному підіймалися сходами члени уряду, відповідальні працівники. Заклопотані, але прості, здебільшого знайомі обличчя. Ось прудко збіг на ганок по-військовому підтягнений залізний нарком Серго. Вгорі він оглянувся і, привітно махнувши до прибулих, підхопив за лікоть якогось, професорського вигляду, дідка і, жваво жестикулюючи, зник разом з ним у дверях будинку.

До початку засідання ЦВК було ще добрих півтори години. Всі охоче погодились роздивитись тим часом на кремлівську старовину.

В музейній частині Кремля панувала якась особлива, конденсована тиша. Безладні кроки екскурсантів лунко віддавались поміж похмурих будівель. Двоглаві орли на шпилях тьмяно вилискували в прозорому небі.

Вікова тиша цього надзвичайного музею ніби виривала Максима і його супутників з потоку життя, навіювала дивні думки, викликала несподівані спогади.

У вогкому присмеркові Архангельського собору їм показали могили великих московських князів. Всю підлогу церкви вкривали кілька рядів високих надгробків однаково прямокутної форми. Кована мідь тьмяно зеленіла під похмурим склепінням, ховаючи в тих стандартних скринях кістки кількадесятьох поколінь вінценосних бояр і поміщиків.

Перебігаючи очима по одноманітних написах, Максим силкувався пригадати все що міг з історії поколінь свого роду.

Батько Максимів,— безземельний ланець,— працював увесь свій вік на багатіїв. Спився, захворів і пропав десь під тином бездомним бурлакою. Діда Максимового, підлітком ще, виграно в карти в поміщика з далекого краю. Переказували ніби дідів батько ходив з ватагами славетного Кармеля і загинув десь на Сибіру, але дід не знав нічого певного і не пам'ятав своїх батьків.

Ще менш було відомо Максимові про материн рід. Вже в другому поколінні губився цей родовід трудівників невідомих і занедбаних. Ніхто в родині не знав, та й мало задумувався над тим, де поділись вони, де знайшли собі спокій їхні струджені під'яремною працею кістки.

Скарби Оружейної Палати приголомшували силою багатства і незмірних коштовностей, зібраних тут.

Ось убрання цариці Лисавети; хитроткана парча з широкого золота, жемчуг, діаманти... Скільки кривавого поту пішло на одне отаке плаття?.. Десять тисяч різноманітних «роб» залишилось після цієї коронованої дурисвітки. Коли ж вона устигала їх приміряти?

Катеринівську добу було представлено цілим парком визолочених незграбних ридванів.

— Автобуси «Лейланд», — пожартував хтось.

Так само вразило всіх опудало коня, обряжене у бойові доспіхи.

Сідло, чапрак і вся зброя на коневі укріті срібним з жемчугом набором тонкої арабської роботи. Крива дамаська шаблюка висіла ліворуч, обсипана дорогоцінним камінням. Двісті тисяч золотом коштувало це все турецькому султанові, що подарував те сідло і зброю Катерині.

Спадщина останніх Романових вражала своєю вбогістю і мерзенністю. Якісь іконки, образки, ціла колекція святих, сила силенна коштовних, але бездарних великодніх «крашанок» з золота і емалі.

Тільки Петрова спадщина ворухнула серця: здоровецькі, у півросту людини, незграбно пошиті чоботи і так само незграбна шкатула з суліями — вівтар «всеп'янішого і всесвятішого Бахуса». Зігріті доторком працювитої руки, ці прості речі знаходили відгук у серцях людей, що не могли і на хвилину уявити собі існування без роботи, без праці.

Чоботи і шкатула сиротливо ховались у темному закуткові палати, зовсім чужі й незвичайні серед свідків розкоші і розпусти накопичених під склом величезних шафів.

Так само вподобалась усім «тюбітейка» Мономаха.

— Як то її моль не взяла? — дивувалась якась жінка, розглядаючи смугнасту соболину оторочку.

Ту шапку подарував Володимир Мономахові один з кочових князьків, доставши доброго прочухана від невтомного вояки. Православному державцеві незручно було вдягати «поганський клобук», отож Володимир і наказав своїм двірським майстрам приробити до шапки хреста. Так і пішла з того часу ота шапка з роду в рід, як атрибут і символ державної влади київських, а пізніше московських князів.

На виході усіх затримала якась весела молодиця: — Та щоб я так і не спробувала, як вони оті царі їздили? — вигукнула вона, і, сміючись, хвацько скочила у царський возик.

— Та й дурень же в ньому їздив! — розчаровано скрикнула вона, соваючись у незграбному екіпажі.

Справді, улюблений возик Миколи другого, пофарбований у зблякло-жовтий колір, своїми блазенськими розводами швидше скидався на тарадайку з ярмаркового балагану.

— Йй - право, ніхто у нашому селі не сів би у таке казна-що! — зневажливо кинула молодиця, обтрушуючи спідницю. — Тільки симулянтів вивозити, — підхопив з натовпу чийсь голос.

Біля підніжжя Івана Великого усі оточили дивну споруду. «Цар - дзвін» стояв на гранітовому постаменті. Похмурий і безмовний він височів, як добрий стіг, а в ущерблину, що зяяла, як глибока печера, можна було бачити величезний отвір того ливарського дива.

«Цар - дзвін» важить у теперішньому вигляді дванадцять тисяч пудів, це найбільший у світі дзвін. По колу має він біля двадцяти метрів, понад шість метрів заввишки, у середині дзвону міг би досить вільно обернутись легковий «ГАЗ» або стати до пів сотні чоловік.

— Оцю озію, — екскурсовод махнув на велетенську споруду з міді, — у найпримітивніших умовах лили «робітні людці» царських прихвоснів.

Отут, недалеко місця, де ви стоїте, було викопано глибоку яму; в ній, вінцями догори на дубових стовпах і залізних штабах, стояла величезна форма, поблизу в спеціальних печах плавили мідь. Перша спроба була невдала — печі не витримали, дали розколіну і мідь витекла, довелося розпочинати знову. Досить довго готовий дзвін залишався в ямі, ніхто не міг добрати способу видобути його звідти. Пішли чутки, начебто башта дзвіниці не витримає такої ваги, інтерес до долі дзвону послаб. Спритні підрядчики захопились іншими, більш певними справами, лише один ливар уперто не кидав свого дітища. Голодний і обшарпаний, напівсліпий, у подертих штанах і побитих личаках він жебрав на хліб і жив у страшному лігві під формою дзвону, уперто оберігаючи витвір свого життя. Забутого і напівбожевільного там і спіткала його страшна Троїцька пожежа 1737 року. Вітер кинув жаром на дерев'яне піддашшя над ямою і, перш ніж устигли розібрати в чому справа, риштовання круг дзвону спалахнуло як свічка, потім упало, ховаючи під уламками творця світового шедевр.

Майже сто років пролежав дзвін у землі і тільки за Миколи першого французький архітектор Монферран за допомогою хитромудрих пристроїв виїняв його з землі і поставив на гранітовий постамент, як ми його бачимо нині.

Майстер, що за тих умов лив дзвін, мав золоті руки і діамантову голову. Народ - геній скнів під гнітом безправ'я, нидів у ярмі холопства і кабали, а бездарні «власителі» життя здібні були тільки розтринькувати народну енергію і кмітливість на нікому непотрібні витребеньки і дурні вигадки.

«Цар - дзвін», що ніколи не дзвонив, «Цар - гармата», що ніколи не стріляла, — ось символи «індустрії» російського самодержавства, але й вони є зворушливі пам'ятники народної обдарованості. І ось людина, яка проти голого неба відлила споруду на

двісті тонн міді, була безправним холопом, ходила у берестяних личаках і загинула собачою смертю !..

— Да, з такою головою йому тепер Дніпрельстан будувати, — вронив Максимів сусіда стиха.

— Рекорди в усякому разі міг би парняга встановлювати, дай йому нашу техніку, — задумливо розпавляв вуса літній шахтар. І Максим раптом зрозумів, що майстерність — то подвиг життя людини, то вона сама, її снага, вкладена без остачі в улюблений фах, у свою роботу.

Пояснення екскурсовода збентежило всіх. Кожен по-своєму прикидав у думках цю страшну легенду до свого власного життя. Хто старший — відчував просто фізичний жах перед тією спорудою, пригадуючи свої молоді роки, виснажуючу підневільну працю на поміщиків, капіталістів... Максимові той дзвін уявлявся, як велетенський згустень людських страждань.

З веранди Кремлівського палацу, як на долоні, розкинулось Замоскворіччя. Споміж моря будинків за горбатим Всесвятським мостом здіймався хмарочосом Будинок Уряду. Ріка по-празничковому рясніла човнами, а гранітні набережні захльостувала го-мінка юрма перехожих. Москва зустрічала весну.

Розмова якось увірвалась. Вдивляючись зза парапету веранди на прازیкове місто, кожен мимоволі раз-по-раз оглядався на двері, звідки мали покликати їх до зали. Напружене чекання охопило всіх.

XLIII

Чергове засідання Президії ЦВК відбувалось у малій залі Кремлівського палацу.

Вирішувались малі й великі державні справи. Мирне і творче життя країни відбивалось у тих справах, як великий і ясний світ.

Одинадцятим і останнім стояло питання про вручення орденів Союзу Рад.

Однако, на середині засідання головуючий Михайло Іванович Калінін підвівся у своєму кріслі, легенько брязнув у невеличкий дзвіночок і, спираючись рукою з тим дзвіночком об стіл, запросив до уваги.

— Єсть думка останнє питання пропустити поза чергою. Еж незручно так довго томити героїв?..

Зал весело заплескав на той жарт.

Високі різьблені двері відкрились навстіж; до залу увійшли понад двадцять чоловік нагороджених. Намагаючись не шарпати кріслами, вони один по одному займали вільні місця навколо столу.

Тут були старі і молоді, високі начальники і рядові бійці,

професори і колгоспники, пілоти і водолази, парашутистки і шахтори. Одмінні обличчями, кольором волосся і вдачею, ці люди мали, проте, одну спільну рису, що привела їх сюди — вони всі були героями.

Сама різноманітність професій нагороджених ніби підкреслювала — орден в нашій країні може заслужити кожен, хто сміливий, хто відданий своїй батьківщині, на якій ділянки не працював би він.

Відважні стратонавти завоювали свій орден на височині двох десятків тисяч метрів; водолази-епроновці добули його на дні моря; молодий прикордонник з Далекого Сходу був нагороджений за те, що не шкодував свого власного життя, відбиваючи напад численного, озброєного до зубів ворога; професор нейрохірургії за те, що протягом десятків років невтомно вдосконалював свою власну кваліфікацію.

Але чудесна дійсність країни соціалізму доводила — немає в нас різниці поміж особистим і громадським. Кожен з них, борючись за державне, громадське, в той час добувався свого власного щастя, здійснював свої найпотайливіші мрії. Навпаки, відстоюючи честь своєї справи, — свого товариша обстоював і підносив честь своєї країни. Не було і не може бути в нашій країні вчинку, натхненої своєю ширістю людини, який би не підносив її до рівня героя, який би не стверджував її перемоги в житті.

Боротьба за соціалізм — то є боротьба мільйонів трудящих за право по-людському жити, мислити, почувати і втішати життям.

Кожен з них прагнув того і з радістю кидався у бій, виходив на змагання, обстоював почесне право бути серед перших. В тому злитті особистого з громадським розкривалась таємниця нового світу, гармонійного і справедливого, в тому ж була причина незламної моці його.

Максим сидів у дальньому кінці столу, звідси йому добре видати сухорляву, але міцну постать голови ЦВК.

Михайло Іванович стримано жестикулював у лад своїй промові. Не кваплячись, він коротко розповідав нагородженим зміст сьогоднішньої події, в простих і зрозумілих словах розкривав перед ними шляхи, що привели їх сюди, в цей зал.

Максим захоплено вдивлявся в ці привітні, не старіючі очі, широко посміхався разом з усіма лагідно-хитруватій усмішці Михайла Івановича, його дотепним прикладам.

Слухаючи промову, Попелюх з інтересом розглядав присутніх.

Зліва, поруч Максима в смугастому халаті сидів високий таджик. Велика бараняча кучма робила ще вищим його. Весь обперезаний патронташами, він уважно оглядав залу. Цьому джигіту дала орден зразкова робота високогірної ошадкаси на Памірі. Трохи далі сиділи двоє полярників, начальник політвідділу оленярського радгоспу з Камчатки; стримано посміхалась знайома з газет кучерява голова комбайнера-рекордиста. Біля

нього сидів дідок в старомодному сірому костюмі. Він працював колись рахівником у сільському кооперативі в Абхазії. Листувався з Мічуріним, чотирнадцять років випробовував різні методи вирощення і щеплення цитрусових. Тепер він працював агротехніком у радгоспі, його метод набагато прискорював розвиток саджанців і забезпечував рекордні збори мандаринів у садах радянської Колхиди.

Молода дівчина у зеленій шевйотовій гімнастюрці злегка мружить очі. Коли проносять металеві таці з печивом, сонячний зайчик б'є в очі і на хвилину зовсім сліпить її. Тоді на вишневих устах пробігає лагідна усмішка, спалахує разок перламутрових рівних зубів. Голубі петлиці і темносиній значок парашутистки на грудях. Максим вже знає історію цієї дівчини. Ще зранку тільки й мови було про неї.

Парашутисткою дівчина стала зовсім несподівано. Це трапилось в часи її захоплення гірським спортом. З студентською альпінадою вона брала важкодоступний перевал Кавказького хребта. В льодовиках заблукала група необережних новаків. Через кілька днів їх розшукали з літака, але вони вже так знесли, що навіть не могли рухатись, щоб позбирати скинуті продукти.

Хтось мав сплигнути з парашутом до потерпілих — подати першу допомогу, поки піші партії проб'ються до них через сніги й завали. Плигнула молода альпіністка з вишневими губами. З того часу вона цілком віддалась парашутній справі, вражаючи усіх своєю відвагою.

Потім ця дівчина встановила ряд всесоюзних і світових рекордів по висотних і зтяжних стрибках, але її миле і лагідне обличчя сяяло все тією ж дитинною ніжністю.

Привертав увагу своїми залізничними значками машиніст; він врятував поїзд. Поправляючи раз - у - раз довгі як у моржа вуса, він обережно покашлював у великий, рудуватий від незмивного мазуту кулак. Машиніст здивовано позирав на сріблясті виски Ворошилова, коли той нахилив свій молодечий профіль, прислухаючись до зауважень свого сусіди. Кремезний шахтар, він захоплено показував Климентію Єфремовичу якісь особливі «мічурінські» садові ножиці.

Навпроти сиділа молода колгоспниця у вишиваній українській сорочці. З безліччю разків намиста на шиї, вона спокійно зіперлась на спинку крісла і, згорнувши руки на грудях, пильно вдивлялась в очі промовцеві. Щоб краще чути, вона відкинула за плечі кінці квітчастої хустки. Спокій, нез'ясовну достойність прочитав Максим на її лиці. Ніхто ніколи не вгадав би, що ця лагідна молодиця і є та сама організаторка прикордонної артілі, людина, якої вороги колгоспу боялись більше, ніж вогню.

Поруч далекосхідних епроновців угледів Попелюх симпатичну дівчину з косуватими по - монгольському очима. Як і Максим, у палац вона потрапила просто з вокзалу. Дев'ять день мчав її

«Люкс» з Владивостока. Тиждень пробивавсь крізь тумани Охотського моря літак за нею до кочовищ камчатської тундри. Ця дівчина — зоотехнік оленярського радгоспу. Зимув й літо, з року в рік кочувала вона за табунами оленів.

Трохи стомлена дорогою, заплеснута багатством столичних вражін, дівчина радісно мружиться назустріч веселому, ясному дню.

Нараз Максим пригадав такий самий сонячний день у своєму дитинстві. На їхньому вбогому подвір'ї товпились люди. Якась добра тітка дала йому піріжок. Білий, рум'яний, він аж хрумтів блискучою шкориночкою, а колупнути пальцем бочок — було видно пахущу начинку.

Максимові шкода було одразу з'їсти такий гарний пиріг. Він його чукавав в обох руках, з веселим вереском ховався за спідницями невідомих тіток, коли батько чомусь сердитий і сумний сварився на нього, хмурих брови.

На вулиці сусідські діти в новеньких пасках і картузиках вибили в нього з рук оте нез'ясовне диво. З безжальним реготом підкидали вони ногами той піріжок, аж поки він не розлетівся на дрібні шматочки по вуличній пилюзі.

З плачем прибіг Максим на своє подвір'я. Там уже було порожньо. Тільки батько сидів самотній на обдертій призьбочці, п'яно гикав і погано лаявся. Радість зникла так само несподівано, як і з'явилась. Пізніше Максим узнав — то був похорон його матері.

Далі нахлібництво у родичів, юнацтво у наймах. Хазяїн-куркуль узивав Максима дармоїдом, нещадно шмагав тяжким волосяним налигачем тільки за те, що він інколи співом пробував одігнати журу на безрадісній, непосильній роботі.

І Максимові тоді захотілось скочити і закричати усім: вони помиляються! Не треба піяких нагород йому. Адже не міг він інакше робити... Та хіба ж не так, як він, мислять і чинять його товариші Мулявко, Прокошка і тисячі інших радянських людей? Чим же він, Максим, кращий за них?.. Ні, тут якась помилка. Сказати, поки не пізно?..

Ця думка, як здалося Максимові, вчасно прийшла у мозок. Саме тої хвилини погляди усіх зупинились на ньому. Таджики тихенько підштовхнув його ліктем. Секретар ЦВК голосніше начитав його прізвище.

— Попелюх Максим Пилипович, — повторив він, запитувально оглядаючи залу.

Максим зблід, похолов, а тоді наче хтось приском сипнув йому за комір. «Навіщо я упугався в цей сукняний костюм» — подумав він і зрозумів, що його викликають.

Максим покvapно підвівся, зачепив і перекинув на блюдечко недопиту шклянку чаю. Не пам'ятаючи себе, плутаючись у пухкому товстому килимі, подався до президії, утираючи хусткою піт.

Максимові запам'ятались тільки світлі, як чесана плоскінь, пасма волосся пружно зачесані вгору, така ж світла клинкувата борідка і теплі, по - батьківському рідні очі.

З вузлуватими пальцями рука металіста подала Попелюхові невеличкий коробок. Кришка була піднята і Максим побачив орден, що виблискував на малиновому бархаті футляра.

— Підбадьоріться, юначе, — тихенько шепнув староста і осміхнувся.

— Поздоровляю з високою нагородою. Бажаю здоров'я і нових успіхів, — вже голосно промовив він, міцно потис Максимові руку і перший заплескав у долоні.

Ті оплески дружньо підхопила зала. Здавалося, напруження, яке разом з Максимом переживав кожен з присутніх, несподівано прорвалось тим радісним шелестом. А може отак підбадьорючи хлопця, кожен з них знаходив у тих рухах розрядку власного хвилювання.

Максим поклав руку на груди, ніби намагаючись трохи притамувати біг серця.

— Обіцяю ... — добираючи зручних слів, Максим випростався і підвів очі. Просто зза спини Михайла Івановича тепло посміхався до нього портрет вождя ...

І вже йдучи до свого крісла, приголомшений вкінці подіями сьогодняшнього дня, Максим гостро відчув що їх усіх привело сюди в цю залу. Він зрозумів — всім тим хорошим, що довелося йому пережити, зобов'язаний він цій людині в скромній тужурці, яка лагідно посміхається з портрету, легенько попахкуючи люлькою. То він, мудрий вождь, повний незламної енергії, глибокої щирості, зростив у серцях мільйонів гарячу любов до великої батьківщини, повів їх до звияжних боїв і перемог.

Замислений переходив Максим Красну площу. Травневе сонце слало м'які тіні на гарячий брук. На спаській вежі весело заграли куранти.

Максим оглянувся на Кремль: у кількасотлітній задумі височили стрімкі вежі, над шарлатовим стягом палацу нескінченно вгору здіймалась безодня блакиті.

Ніколи в житті не бачив Максим такого синього неба.

Так ніби чиїсь широко розкриті, як васильки, ніжні очі ясно зоріли над містом.

Здавалося, то сама батьківщина вітала його, розгортаючи перед Максимом неосяжні свої простори.

XLIV

Тихий травневий вечір. Ще на шпилі кремлівської вежі тремтить гарячий відблиск сонячного заходу, а там, унизу, поміж стрімких білокам'яних громадищ уже клубочеться ліловий присмерок.

Тоді наче якийсь диволетний птах шугає бистрим крилом над зазубними древньої стіни, а слідом за ним на бульвари і майдани столиці легким серпанком спадає прозоре срібноткане завивало.

Коли ж над темним асфальтом вулиць двома нескінченними разками спалахують матові жемчужини ліхтарів, з темряви, у німбі сліпучої заграви, виринає пласка, дворога тінь історичного музею. То полум'янить прожекторами Красна площа.

З височини одинадцятого поверху Максим спостерігав, як веір обгортав велетенське місто. Під балконом готелю кипіла щирота вулиця.

Незчисленні автомобілі двома протилежно рухомими пасами укривали асфальт. Тьмяно вилискуючи своїми лакованими спинами, вони, як велетенські чорні жуки, обережно обмацували один одного жовтими вусиками фар.

Вулиця вирувала, гула, сповнена різноголосого крику сирен, дзвінків, густого клетоту нескінченного натовпу перехожих. Здавалося, у підніжжя будівлі навалом б'є хвиля, розбурхана свіжим вітром. Іноді з того шарварку зненацька виривався несподівано різкий і пронизливий скрик якогось авта. Тоді Максимові вчувалось: то кигиче чайка над Тавричанськими Сивашами.

Втягуючи ніздрями свіже нічне повітря, Максим цілком піддався настрою легкого смутку, що несподівано охопив його.

По обіді Попелюх вирушив пройтися вулицями, роздивитись місто. Йому хотілось злитись з життєрадісним людом столиці. Переповнене вщерть серце прагнуло поділитися з кимсь своїми почуттями.

Максим переходив бульварами, навіть не замислюючись, куди він іде і чого шукає. Зненацька назва однієї вулиці здалася йому чомусь знайома.

«Що за мара? Тут Максим пригадав — та назва з адреси, що її колись залишила Ксеня».

Серце Максима забилося прискорено. Він роздививсь у який бік біжать номери домів і, не думаючи, подався у потрібному напрямкові.

Перебіг квартал і зупинився.

«Власне, чого він піде?» Максим прислонився до поручнів біля вітрини якоїсь крамниці. Він добув цигарку, щоб закурити, але пальці не слухались його, коли спробував витерти сірника.

«Що він для Ксені і що вона йому?.. Навіщо засліплювати себе. Невже отой самотній лист, змісту якого він навіть не знає, дає право бути нав'язою»...

Але щось сильніше над його волю бунтувало проти зусиль мізку довести даремність шукань. Перш ніж докурити цигарку, Максим ступав далі.

«Зрештою він мусить завітати до свого товариша, нехай ви-

падкового. Було б навіть негарно не зайти, не провідати. Ще подумає — загордів. А що той товариш дівчина — не так зле...»

Номери домів катастрофічно зменшувались. Ось тут за рогом мабуть той будинок, де мешкає Ксеня...

Під ногами рипіли хлипкі містки, прокинуті під козирком огорожі якоїсь будівлі. Максим перехопився через провулок і тут побачив — потрібний номер лишився десь позаду.

Максим швиденько повернув назад. Сумніву не було. Так, справді будинок мусить бути на розі.

Будинок зник. За пофарбованим у сивий колір парканом лише чути якийсь скрегіт.

З почуттям чогось недоброго Максим підійшов до двірника. Пристойний дідусь поважно поливав вулицю.

— Двадцять три — шістнадцять?.. Такого номеру на нашій вулиці вже немає...

— Як немає, а де ж він подівся?..

— Був, та вийшов...

Максим нерозуміючими очима дивився на двірника. Той і собі так само подивився на Максима. В ту мить різкий сигнал автомобіля аж струсив Максима. Він одскочив набік, поступаючись перед величезним радіатором п'ятитонного «ярославця». За ворітьми побачив Максим забілену крейдою естакаду, дівчат у комбінезонах, замашених глиною, і знайому вишку метро...

Він хвилину постояв, поки зачинились ворота, потім, зрозумівши в чому справа, зажурено подався вулицею.

Та коли вечірній присмерок обгорнув місто оксамитовими тінями, коли тротуари завихріли тисячма празниково вбраних пар, коли на кожній лавочці бульварів вчувався радісний шепіт і так зазивно кликала вулиця, Максим відчув, як йому боляче.

Максим зрозумів тоді — як самотньо може почувати себе людина, коли їй на цілій земній кулі не вистачає звичайної пари знайомого кольору очей, коли їй здається, що якийсь кумедний, задикуватий носик дорожче над усе на світі.

А може то просто був напад втоми? Несподівана реакція на гострі переживання дня?

Ксеня Глазунова зранку нічим не могла відзначити той день споміж решти звичайних днів готування до іспитів.

Як і завжди, вона раненько скочила з ліжка, взяла душ і, попивши чаю, заспішила до школи. Без чверті дев'ять у чорній газовій спідниці, в темних туфлях, вона вже чекала початку тренажу.

Заняття були особливо напружені. За кілька тижнів іспити. Ксеня ті дні думала тільки про підготовку до них. Усі її мислі були зосереджені на своїм новім танці, на усвідомленні всіх його тонкощів.

Тільки по обіді, глянувши на листок календаря, Ксеня пригадала — завтра вихідний. Можна буде трохи погуляти, відпочити...

О пів на шосту до неї подзвонила подруга. Ксеня з радістю погодилась піти на вечірку - маскарад в Центральний парк культури і відпочинку.

В перукарні Ксеня одна з перших зробила зачіску. Вона чекала на подругу, знечев'я переглядала газети.

На першій сторінці «Вечірньої Москви» зір Глазунової зачепився за якесь знайоме прізвище. Вона уважніше вдивилась в газетну шпальту. Сумніву не могло бути: «Попелюх М. П.» — читала вона Максимове прізвище в списку нагороджених того дня орденами.

Ксені не довелося довго вговоряти подруг. Більш того, на їхню думку слід було обов'язково провідати людину, якій вона була так багато зобов'язана.

Невдовзі Ксеня Глазунова та її четверо подруг нетерпляче рахували поверхи, поки ліфт з м'яким шелестом здіймався на одинадцятий поверх.

Кожна секунда наближує зустріч і тому на обличчях у них цікавість і хвилювання. Адже їм усім вперше доводиться отак близько ознайомитись із справжнім героєм...

Перша виходить з кабін Ксеня. Швидко вона знаходить потрібний номер. І тоді, коли рука вже звелася постукати, якийсь страх пронизує мозок. Несміливі вдари її зігнутого пальця, наче молотом, здається їй, гатять у скроні.

Коли зрештою, немов зведений курок рушниці, за дверима брязкає англійський замок, Ксеня зненацька пригадує зведені догори невидючі очі сліпця - баяніста, чорну пов'язку на Максимовому лиці і безсило прихиляється до одвірка.

«Адже і невидючих нагороджують орденами»... — як блискавка шугає думка.

Заплющивши очі, вона нерішуче заходить у кімнату, з боєм притискаючи до грудей такі, мабуть, непотрібні квіти.

— Максиме, Максимчику, — вигукує вона і захлинається від щастя. Просто на неї спід чистого лоба дивляться його ясні і щирі очі...

— Ксеня!

Максим підхоплює її, обережно садовить на стілець і, не стидяючись присутності сторонніх, кріпко цілує її пальці...

Вже як тролейбус плавко рушив у напрямку до парку, Максим не витримав, щоб не спитати: — Як у такому океані людей знайшла ти мене?..

— Одних двадцять копійок, — усміхнулась Ксеня. Вона знову була така сама, знайома Максимові, весела дівчина. — В перукарні переглядала «вечорку», в спискові нагороджених натрапила на твоє ім'я, а далі довідкове бюро і, як бачиш, ти з нами.

Максим голосно засміявся і тут же розповів їй про свої шукання, напад смутку, що стискав йому груди перед їхнім приходом.

— Максимчику, ти ж непоправний дивак,— скрикнула з не-
підробленим жахом Ксеня.

Вони всі так заливчасто і гучно розсміялися, що кондукторка сердито запросила їх до порядку. Але Максим, розповідаючи про свої пошуки, так смішив дівчат, що ніяка сила не годна була їх стримати.

Як фрезовий сувій найтоншого газу, посеред величезного квіт-
ника палав десятиметровий фонтан.

Дрібні краплі роси, розбризкувані в повітрі, прозорим лаком сідали на широкому листі квітів канна. Збираючись на вінцях величезних полум'янистих квіток, та роса у світлі прожекторів бри-
ніла важкими гронами густовишневих кришталів.

Несходимий парк дихав гаряче і пристрасно назустріч трав-
невій ночі.

Кілька десятків тисяч людських пар, молодих і життєрадіс-
них, гомінкими струменями затоплювали алеї, танцівні майданчи-
ки, набережну річки у веселій карнавальній грі.

Незмовчна гра десятків духових оркестрів никла у вигуках та оплесках сміху галасливої празникової юрми.

На розі купка пустотливих дівчат нависом наділяла усім пе-
рехожим маски. Даремно Максим намагався проскочити оту ма-
льовничу заставу. Дівчата оточили його і Ксеню тугим кільцем,
що пахтіло молодістю і юнацьким завзяттям. За хвилину вони обоє вже реготалися разом з тим веселим кордоном в якихось
чудернацьких машкарах.

— Воно й краще, Максимчику, ніхто не заважатиме,— про-
шепотіла Ксеня і ніжно пригорнулась до його плеча.

Алеї парку вихріли, сповнені перевдягнених людей. Кожен
одягнувся так, як підказала йому його власна фантазія.

Касирка універмагу в костюмі циганки весело реготалася по-
між двох плечистих юнаків з автозаводу; вони були вдягнуті в
костюми венеціанських гондольєрів. Доміно, П'єро і П'єрети в
строкатих костюмах клоунів, вакханки в грецьких накидках з тір-
сами в руках, східні халати, чалми, бурнуси, цілі етнографічні
групи народів Союзу. Один бідолаха урядивсь чукчою, втомився
і, скинувши свою заполярну малицю, заздро поглядав слід вели-
чезного двоухого малахая на власників екзотичних костюмів.

Травень і молодість шукали прохолоди у тінявих набережних
саду. Над тисячним натовпом білим шумовинням злітали вітально
піднесені руки, луцали ракети, оглушним вибухом прискакали в не-
бо різнокольоровими цівками бураки¹, засипаючи парк дощем
жовточервоних іскр.

Максим і Ксеня не відставали від маскованого натовпу.

Разом з сотнями незнайомих і водночас таких близьких лю-

¹ Різновид феєрверку.

дей вони до нестями танцювали в алеях, кидались серпантином, обсипали своїх сусід кольоровими метеликами конфеті.

Максим зранку був на ногах. Вражіння сьогоднішнього дня водоспадом упали на нього. Він перший почув утому. Адже та-нець — то була Ксенчина стихія.

Вони не чулись, як говірливий натовп виплеснув їх у якусь темну алею Нескучного саду. Далекий гомін свята підкреслював незайманість тиші цього дивного куточку парку.

Воронена синь нічної ріки спокійно горіла стиглими зорями. Здавалося, небесна баня паркетом з ляпіс - лазурі простелилася під ногами Максима і Ксені. Травнева ніч по - зрадницькому об-волікала їх своїми терпкими пахощами.

Далеко зза дерев жмутом сліпучого вогню вибухнув феєр-верк, і сад знову поринув у глибоку тишу.

Максим пригорнув Ксеню до себе і став укривати поцілун-ками її таряче обличчя і ніжну дівочу шию.

XLV

Не важко уявити, якого клопоту зазнає людина, розшукуючи у величезному будинкові потрібну їй квартиру, особливо, якщо вона випадково забула або сплутала номер.

ПРОФЕСОР ГРИВУН, дзвонити 2 рази

— Нарешті!

Ксеня полегшено зітхнула і нерішуче потиснула гудзик дзво-ника. Двері відхилились на відстань, яку дозволяв ланцюжок. У щілину висунувся кінчик довгастого, сухенького носика, пасмо сивуватого волосся.

— Професора немає вдома, — несподіваним басом відповіло Ксені оте дивне обличчя.

Ксені довелось пустити в дію всю свою винахідливість, щоби з'ясувати, що професор пішов купувати газету, а відтак має ско-ро повернутися. Сухенький носик підозріло позирав то на дів-чину, то на її супутника і тільки солідний вигляд Максимового світлосірого костюма, його одверте, спокійне обличчя зрештою заспокоїли стару. Ще повагавшись трохи, вона вирішила впу-стити Глазуну і Максима у квартиру.

Хвилини через п'ятнадцять хтось подзвонив. За дверима кабі-нету в сінях почувся роздратований голос професора.

— Якби не благородний вчинок одного юнака, я сьогодні не дістав би газети!.. Уявіть собі, кузино, який жах! Шановний наш сусіда доктор Лозгін стояв поперед мене, на ньому кінчаються газети. Анатолій Аркадійович, поступіться мені одною з двох, — підходжу я до нього. — Треба раніш застоювати чергу, голубчи-ку, — відповідає він і під самим моїм носом кладе обидві до

кишені... Яке хамство!.. Після цього зроду не подам йому руки... Твердого знаку досі з таблиці не зніме!..

Сухенький носик злякано прошепотів: — Там, в кабінеті, сторонні.

Професор притишено, з явним незадоволенням буркнув:

— Я ж казав — мене немає вдома.

— Вона так благала...

— Тож не можу я вийти до дами в цьому рединготі часів бурської війни, — уже без жартів затурбувався професор.

Трохи смішний у своєму парадному сурдуді поверх приношень, затрапезних штанів, професор був приємно здивований, упізнавши свою давню знайому. Ксеня, не давши старому опам'ятатись, відрекомендувала Максима.

Слухаючи Ксеню, професор уважно вдивлявся в обличчя, оглядав цілу постать Максимову. Нічого особливого, ніщо не говорило про те, що ця людина перенесла на протязі, порівнюючи, короткого часу. Проте, під зовнішнім простацьким виглядом парубка легко вгадувалась рішуча і цілісна удача.

Максим весь час, у найбільш патетичних місцях розповіді, перебував Ксеню і намагався обернути на жарт окремі епізоди. Йому було страшенно дивно — як люди можуть так довго цікавитись його особою?

— Облишмо, Ксеню, — не витримав зрештою він. — Краще я розповім про твої успіхи в радгоспі.

Максим оповідав в усіх подробицях про роботу Глазунової в буксирі, які дотепні газети випускала вона з Мишком про дитячі ясла, про те, яка радість була у селі, коли вперше за все існування Жолобів колгоспники побачили на святі гімнастичні вправи і танці своїх дітей.

— ... Ні, ви собі не можете уявити, товаришу Гривун, як зворушили усіх оті дівчатка у віночках, як мило водили вони Ксеніні таночки.

— Тоді вас можна вітати з серйозним успіхом у вашому експерименті, — жартома натякував на давню спірку професор.

Ксеня була не з тих, що чекають повторного виклику. Навпаки, вона відразу перейшла в наступ.

— Ви мусите зрештою признатися, Валентине Яковлевичу, — життя спростовує ваші твердження. Так, так, спростовує, — захоплюючись, не давала щось вимовити старому дівчина. — Ми — радянська молодь — є справжні спадкоємці всієї дотеперішньої історії людства. Ми не тільки освоїмо кращі зразки світового мистецтва, але й перевершимо їх!

Професор нічого не відповів. Тема спірки, власне, давно була вичерпана. Він давно зрозумів, які невичерпні можливості приховує глибоко артистична душа цієї дівчини. Він знав, що вона на правильному шляху, і йому здавалось — то повертаються зринули з небуття його запальні юнацькі мрії.

Максим по-своєму зрозумів мовчанку професора:

«Ксеня, мабуть, зіпсувала настрої старому» — подумав він і вирішив переіменувати тему розмови. До того він був дуже здивований колекцією шклянок з пшеничним зерном, яку вгледів у сусідній кімнаті. Максим скористався з невеличкої паузи і запитав — що то за баночки?

Професор змішався. З його плутаної розповіді виявилось — та колекція наслідок однієї його марної спроби вивести сортове насіння пшениці у теплицях парку. Але в нього не вистачило наполегливості довести до краю розпочату роботу, він зневірився у своїх передбаченнях.

Максим здивовано поглядав то на професора, то на Ксеню. Він нічого не розумів. Все життя присвятити мистецтву і, раптом — спроби вивести насіння пшениці. Максим так і сказав про те професорові.

— А коли розміркуєте, нічого дивного в тому не знайдете. На мою думку, це мало бути далеко корисніше для людства, аніж моя диригентська паличка.

Помітивши, як широко розкрились від здивування очі в Глазунової і Максима, старий, ніби виправдуючись, скоромовкою продовжував: — Коли доживете до моїх літ, друзі, зрозумієте, як тяжко виходити в тираж, не залишивши по собі жодної згадки в світі... У житті, в музиці я був невдаха, сподівався, може тут пощастить, але в мене не вистачило ні настирливості, ні вміння...

Професор намагався жартувати, але з того нічого не вийшло, і в кімнаті на хвилину запанувала тиша. Її порушив Максим.

— Знаєте, це мене дивує і зворушує. Не хочу обманювати вас, — наші радянські академіки і колгоспники — практики, здається мені, швидше доб'ються якихось наслідків у насінництві, але я готовий стати і вам у пригоді. Я повезу вашу пшеницю на пробу в радгосп. Присягаюсь, ми зробимо все, щоби виявити позитивне у вашому досвіді. Ви ж у свою чергу допоможіть нашій Ксені, дайте їй змогу станцювати вашої музики, — з властивою йому простолінійністю видав старому справжню мету їхнього приходу Максим.

Ксеня зашарілась і кинула сердитий погляд на парубка. Професор зблід: «Так ось до чого увесь той філософський вступ. Невже він помилився і ця дівчина тільки прикидалась, спритно граючи в щирість?»

— Молодий чоловіче, ви просите неможливого. Ми вже не раз говорили на цю тему з товаришкою Глазуною і вона погодилась з моїми доводами. Моя річ ще не зовсім готова, вона написана для симфонічного оркестру. Грати її для балету — значить загубити навіки. Ви навіть не можете уявити собі, які консервативні мистецькі кола в питаннях «високого» і «низького» жанрів...

Максим уважно вислухав професора і почав запально доводити право Ксені на виключний успіх у своєму мистецтві:

— Адже, товаришу, яка це дівчина! Ви не подумайте, що я тут особисто зацікавлений,— Максим винувато глянув на Ксеню,— але треба ж знати, яка в неї душа!.. Та знаєте, як вираджали її з радгоспу? Як полюбили її діти? А діти ніколи не помиляються. Залиште якісь там пересуди, робіть, як підказує вам власна совість, а ми не дамо вас на поталу! Народ найбільший і найвищий суддя! Щоправда, в усіх тих тонкощах, про які тут ви говорили, я розбираюсь погано, але думаю, що високій людині нічого дертися на ходулі, щоб височити над карликами. Справжнє мистецтво не боїться розмовляти з народом і народ завжди розуміє його. Тільки мізерія ховається за різними вигаданими умовностями, щоб за тими викрутасами приховати своє убожество.

Попелюх здивував професора. Його зворушив цей чорноземний хлопець своїми одвертими, гострими зауваженнями, рішучістю і сміливістю думок. В незвичайній обстановці, в стихії, здавалося, зовсім чужій і незнайомій, Максим виявив стільки такту і здорового смаку, що професор, відкинувши упередження, говорив з ним як рівня з рівнею. Він подякував Максимові за пропозицію, але признався, що сам давно прийшов до думки: кожен мусить бути на своєму місці. Цю пшеницю слід просто віддати курам, але щодо твору — уперто стояв на своєму.

— Ну що ж, тоді пообіцяйте написати музику спеціально для Ксені,— здався Максим, побачивши, що старого, принаймні сьогодні, не переконати йому.

Ксеня хоч і краялась у душі, вирішила облишити умовляння. Вона була ображена професоровою впертістю, але не хотіла драгувати старого. Вона запропонувала: — мир, товариші! На сьогодні досить. Але господар мусить бути гостинним,— Ксеня відкрила рояль і вказала професорові на табуретку.

Старий заграв кілька улюблених своїх речей. Він навмисне добирав етюди найтоншого нисьма, позираючи, яке вражіння справляє гра на Попелюха.

Коли він кінчив, Максим стояв замислений.

— Знаєте, професоре, мені здається, очими білими штучками,— він обережно провів пальцями по клавішах,— ви швидше добудете собі доброї слави, ніж своєю пшеницею. Адже наші колгоспники краще за вас знаються в тих справах, а в музиці ви ще могли б дати чимало користі. Напишіть щось таке для нашої Ксені,— знову почав благати він,— напишіть таке, щоб вона найкраще від усіх станцювала, дайте їй вашу музику...

— Та ми ж домовились покінчити нашу розмову про це... Товаришка Глазунова вбрала собі в голову, не знаючи, в чому справа. Ну, гаразд, ось послухайте самі.

Професор заграв, і Ксеня, як заворожена, слухала чарівні такти. Великих зусиль коштувало їй не видати себе, утриматись. Справа в тому, що комсомольці оркестру вирішили зробити по-

дарунок старому в день його народження. Роздобувши в дирекції парку чорновик партитури, по секрету від професора розчували його твір, і Ксеня не раз приходила на репетиції слухати його. Щоправда, одне місце, їй здавалось, треба було скласти інакше, прсте, на її думку, кращої музики ніхто не зміг би їй порадити.

Професор і сам розумів, що його річ справді не поганий твір. Але йому не подобалось одне, відповідальне місце перед фіналом, до якого він ніяк не міг добрати потрібного переходу. Дійшовши того місця, він урвав гру.

— Ні, тут щось не так,— тут не дотягнуто.

Ксеня не в силі була таїтись далі.

— Дозвольте мені пограти.

Професор, не зрозумівши Ксені, поступився їй місцем. Коли Ксеня взяла перші такти, старий здивувався — дівчина грала його рапсодію, але якимось по-своєму. Вона не завжди додержувалась нот, але від того мелодія вигравала, ставала прозоріша і ясніша. Професор зачудовано дививсь на Ксеню і не знав, якому почуттю дати перевагу в своїй душі: гніватись, чи захоплюватись? Одне було ясно — дівчина знала його рапсодію і грала її з якимись своїми корективами, від чого музика безперечно кращала. Коли Ксеня дійшла до найслабшого місця, професор мало не виплигнув з свого крісла. Та це ж воно, це те, чого він уперто домагався! Захоплений, він просив повторити ще, програв сам.

— Чудово, дякую вам, моя дитино! Але скажіть, де ви взяли цей шматок?..

— На тій злощасній вазі, де ми зустрілись уперше.

— На вазі?..

Професорові стало усе ясно. Він уже й раніш здогадувався, що Ксеня своїм чуттям схопила в музеї те, що ніяк не давалось йому, хоч він згубив на те безліч часу і далеко краще був підготований до відкриття. Більше того, старий зрозумів, що саме ця легкість, з якою дівчина розшифрувала малюнок там, у музеї, породила в ньому почуття неприязні до неї. Це була заздрість, швидше ревності за виплекану мрію. Так, сумніву не було. Поганенький міщанський егоїзм, звичайну обивательську заздрість прикривав він гучними словами про високе мистецтво. Одгороджувався від цієї живлячої молодой снаги замість того, щоби черпати з неї натхнення і завзяття, якого саме і не вистачило йому. Професор був уже готовий кинутись до Ксені і начисто розповісти їй усе, просити пробачення, але мізок різнула думка: «Вона ще вважатиме, що без неї ти не закінчив би своєї речі»... Фальшивий сором переміг, і професор, опанувавши себе, замість щирої подяки кинув кілька незначних компліментів музичному чуттю Ксені.

— З таким обдаруванням ви можете дерзати,— не витримав він, прощаючись з Ксенею. Зворушений увагою Максима, що не

забув нагадати про свою обіцянку, він довго дивився з балкона услід цій надзвичайній парі і думав, як то змінились люди з тієї пори, як патріархальна колись Москва перетворилась на столицю нового світу.

XLVI

На Жолобах Максим вирішив підлити води в радіатор. Пасок вентилятора послаб, прослизав і мотор трохи перегрівався. Коли Попелюха уже збирався сідати в машину, з натовпу до нього протиснувся пристойно одягнений дідок.— Дід Євген!— ледве впізнав свого приятеля Максим. Старий за цей час таки здорово змінився і наче помолодшав. Чисто виголений, одягнений у чорний сукняний костюм, дід Євген від щирого серця радів такій несподіваній зустрічі.

— Максим Пилипович, оце справді не ждали,— старий обійняв Попелюха і, по-батьківському рідно, поцілував його в щок.

— Сідайте, підвезу, дорогою наговоримось,— вказав на місце поруч себе Максим.

Знайомою повороткою, м'яко похитуючись на вибоях, новенький «ГАЗ» виносить Максима на простір радгоспних ланів.

Ось вони перед його очима розляглися без краю зеленим килимом буйного сходу. Щось невимовно-радісне навіював Максимові цей степовий краєвид. Не міг не спинити машини, як за переїздом обміжок звернув праворуч.

За сонцем, освітлений злегка похилим промінням, віджив і заговорив смарагдовим шепотом степ. Кришталем виблискували ніжні крапельки роси на свіжих паростках рясної озимини.

Це був його степ. Максим і його товариші підкорили ці простори собі і своїй волі. Це був шмат їхньої самовідданої праці, наслідок впертої боротьби.

Максим вийшов з машини і брів пшеницею, збиваючи росу з буйного руна. Нагнувся і обережно, щоб не зім'яти, пучками пальців вигорнув кущик пшениці. Веселе бадиллячко ніби всміхалось йому, вихваляючись своєю бадьорістю і міццю. Вітрець шарудів кущиком пашні, лагідно перегортав біле коріння.

— Так ось ти який, хліб наш насущний,— всміхнувся Максим.

Обережно загорнув у шматок газети зелений букетик.

— Повезімо, діду Євгене, у центральну, адже й нашої праці тут трохи є...

— Добре трохи,— пожвавивсь старий,— це ж наша «кубанка», Максиме!

— «Кубанка»? — здригнувся від спогаду Максим і міцно стиснув пробу в руці.

— Вона і є. Тож ми з Вікентієм Антоновичем висіяли її тут, на твоїх парах.

Щось ворухнулось у грудях тепле і хороше, підкотилося до горлянки, забиваючи дух...

Піднесено оглядаючи діло рук своїх, Максим сповнювався

якоїсь п'янкої радості. В тихому шарудінні буйної парості вчувався йому ніжний шепіт дорогих уст, а вітер повівав пестливо і лагідно.

Запалив цигарку і легким кроком пішов до машини. Вони вдвох сіли на підніжку авта. Проти сонця парувала земля. Безмежний лан плів у мареві, мінився, хвилювався як море.

Якийсь час вони сиділи мовчки : Максим — захоплений спогадами, дід Євген — цигаркою, якою почастивав його Попелюх.

Проте, за своєю звичкою, дід не міг мовчати і розмова перейшла на орден, Москву, Максимову подорож і нову роботу.

Попелюх з радістю почав розповідати старому про те, що бачив у столиці, і раптом згадав про Мишка. — Він ще восени поступив у льогну школу, вже стрибає з парашутом, ось картка, ми з ним у Москві зустрілись.

— Та це ж наша кізенька, студентка ! — скрикнув дід Євген, побачивши знайоме Ксенчине обличчя ; воно усміхалось на знімкові споміж голів двох юнаків. — А чого ж вона до тебе так пригорнулася, Максиме ?

Попелюх знітився, але зразу ж повеселішав.

— Ну що ж, діду, ввіймався, як кажуть, на гарячому, сам себе видав. Але ви мені скажіть тоді, що таке щастя ?.. — загонисто скрикнув Попелюх і схопився на рівні ноги. — Ні, діду, хоч ви більше за мене живете на світі, а й ви не знаєте ... — Максим почав розповідати, як він захопився дівчиною, як мало не втер'яв її, відіславши нерозпечатаного листа, як зустрівся з Ксенею в Москві, як вона любить його.

— На осінь поженимось. Вона буде мені дружиною. І отут я знову запитую вас : знаєте ви, діду, звідки і як приходить людині щастя ?..

Дід Євген мовчки добув кисет, згорнув товстелезну цигарку, помовчав.

— А знаєш, Максимчику, — сказав він повчально, — в тебе одна вада в характері : дуже багато про себе думаєш. Так, ніби на тобі тільки світ і держиться. А знаєш ти, що й дідові Євгенові не менше щастя за цей рік привалило. Дарма що старий і на нього не то балерина, Баба - Яга не гляне. Та не в тому й річ. Я своє відпарубкував, на все свій час.

Так от ти тепер послухай про мої пригоди. Може ясніше тобі стане, до чого я верну.

Відомо тобі, чи ні, а тільки я, Пилиповичу, з діда - прадіда чабан. Не одну тисячу овечок виглядів отому проклятушому панові Фейну. Не криюся — любив я своє діло, душу в нього вкладав. А тільки увірилися мені оті економічецькі порядки. Ет, Максиме, ніхто нас за людей не мав ! Ото як стався переворот — покинув я Фейнову кошару, пішов додому в село, заходився хазяйнувати. А тільки який з мене хазяїн ? Літа вже не ті, та й сказати по правді, не вмію я коло хліба робити. Адже біля тих овечок з малої дитини обучений ходити. А тут ще розрух

пішов, банди всякі. Одне слово, покинув я оте своє господарство, став череду в селі пасти. Потім у радгосп за сторожа пішов. І так, з року - в - рік, бачу — не знайду ніяк своєї лінії у житті. Сам собі в тяготу став, наче дурнішого за мене і в селі немає. Ну що ж, думаю, пізно вже мені на старість переучуватись, а родима професія моя, мабуть, з моди вийшла.

Аж восени приказ вийшов знову заводити вівцю по наших краях. Приїхала комісія з центру. Так і так, питають, а хто у вас тут старовинні пасовиська знає? Ну, звісно, люди на мене вказують. По той бік Жолобів одбили від нашого радгоспу землі — вівчарський засновують. Добирають народ, що на тій шпанці знається. Боже ж мій милий, аж затрусився я. Тож біля неї, любенької, тридцять років проходив по степах тавричанських. Прийняли і мене, дали шматок. Не намилиуюсь, не нарадуюсь. А цієї весни вийшла моя кошара на перше місце в області. Ні в кого кращої вівці, кращого скоту не знайдено. Обласна газета пропечатала мене з портретом, вчора тільки вирядив гостей. З Кубані приїздили чабани досвід з мене знімати. Теж, брате, високі начальники ниньки з Євгеном Трачем за ручку здоровкаються, на ймення, отечество величають. А хату яку мені воздвигнули! Живу як поміщик, баба наче на двадцять років помолодшала. А це ж тільки почав дід Євген із тобою змагатись. А ти кажеш, усе щастя собі забрав! Гай - гай, хлопче, погано, я бачу, ти нашу країну ще знаєш. На всіх вистачить, тільки треба добре братись, щоб з перших не сходити.

Звичайно, на роботі боліти душею треба. Хто з холодним серцем робить, тому і щастя менш припадає, а хто щиро робить — тому світ ясний і повен усякої радості. Приїдь до мене на кошари, хіба не замилуєшся з мого господарства. Еж у мене зараз півтори тисячі ягнят таких, хоч зараз на виставку. Та у самого Фейна таких зроду не було! Меринос шпанський — чиста кров, як змальовані! Міцні та лобаті...

Кожен свою лінію у житті повинен шукати. Знайшов, тримайся міцно. Увесь у свою роботу, у своє діло вкладайся, а країна тебе не забуде, вдсятеро віддасть за працю твою, за щирість...

— Еге, діду, та ви усе знаєте! — не крився своїм захопленням Максим.

— А так, Максиме, на світі живеш, мусиш знати. От, приміром, жалівся ти колись чи то жартома, чи насправді, що прізвище негарне тобі від батька дісталось. І вороги твої не раз ото поміж людей шпильки пускали: — Попелюха - Посмітюха якась верховодить нами... Хіба, мовляв, путяща людина стане таке прізвище терпіти?..

— А воно таки й справді прізвище у мене нікчемне, — засміявся Максим. — Не кожна дівчина згодилась би його на себе прийняти. То тільки Ксеня в мене така — ні на що не вважає...

— Немає, хлопче, поганих прізвищ, бувають люди погані! — гостро відповів дід. — А коли вона від твого прізвища почне

кирпу гнути, рви поли та тікай. Виходить, тоді вона й сама як слід не второпала, чого шукала, як за тебе йшла!..

— А все таки скажіть, що там гарного знайшли в моєму прізвищі?

— Кортить? Ну тоді послухай одну баечку, колись од людей старих чував. Коли вони брешуть, то й я за ними.

... У якомусь царстві, у якомусь державстві був собі чоловік і звали його Попелюхом, бо він усе в попелі сидів. А в попіл укинув його цар, бо ще немовлям той Попелюх різні прикмети подавав, що буде цареві від нього лихо. Закричить ото — шибки з вікон летять, тупне ніжною — хата двигтить, зі стелі глина осипається. Почув цар про оту дивну дитину, питається у своїх міністрів - підбрехачів: «що то за вилудок отакий уродився?» А міністри - підбрехачі відповідають: «виросте з тієї дитини богатир незборимий. А тільки якщо той хлоп та не схоче тобі служити, — пропаде усе твоє царювання. Не знайдемо ми ярма, що би такого велетня у покорі тримати. Тільки вбити його ніяким способом не можна. На нього стріла не оперена, куля не відлита, ніж не вигострений; не візьме його ні вогонь, ні вода»...

Злякався цар і звелів укинути те хлоп'я у глибоке провалля на попіл. Може тим, думає, зведу. А навкруги поставив сторожу. І наказав тій сторожі не дозволяти Попелюхові ні за яке діло братись, щоб не взнав часом, яку силу він у собі має.

Тридцять літ просидів отой Попелюх у ямі, аж прочули про нього звірі. От і радяться вони — якби такого до нас у компанію.

Перший прибігає лис. Сів над урвищем та й гукає:

«Попелюх, Попелюше, а йди до мене в науку. Не буде за тебе споміж людей хитрішого, хоч кого обдуриш, хоч кого обкрутиш»...

«Ні, каже Попелюх, найхитріший лис не минає пастки. Брехнею весь світ обійдеш, та на своєму порозі впадеш. Ні хитрощами, ні брехнею не вийти мені з цієї прірви, не піду до тебе в науку».

Тоді прибігає вовк.

«Попелюх, Попелюше, а йди до мене в науку. Не матиме ніхто зубів за твої гостріші, не матиме ніхто ніг за твої бистріші».

«Ні, вовче, — відказує Попелюх, — на гострі зуби ще гостріші знаходяться, а гаряча куля хоч якого вовка - сіроманця наздоганяє. Ні гострі зуби, ні бистрі ноги не виведуть мене з цієї прірви. Не піду до тебе в науку».

Ще багато звірів перебуло в Попелюхи, все не згодний він до них у науку йти.

Аж ось прибігає лев:

«Попелюх, Попелюше, а йди лишень до мене в науку. Будеш риком самим ворогів своїх побивати».

«Ні, леве - брате, — відказує Попелюх, — найдужчому левові не зламати ґратів, що їх може найкволіший коваль скувати. Коли б

хтось навчив мене щось робити, не сидів би я, леве, у цій прірві» ...

Похнюпивсь лев та й каже :

«Правда твоя, Попелюше, найдужча в світі людська праця. Але я сам робити нічого не вмію, шукай собі іншої науки».

Сидить знову Попелюх у своєму проваллі, аж бачить летить орел.

«Орле, орле,— гукає він,— ти високо літаєш, далеко видаєш, може ти знаєш, де собі знайду науку?»

Почув тее орел, ізгорнув крила, сів на край урвища.

«Єсть на світі така країна, тільки загородили її від тебе високі гори, глибокі моря, темні ліси, бистрії ріки» ...

«Якби мені твої крила»,— просить Попелюх.

«Ти своєї сили не знаєш, послухаєш мене і без моїх крил до тієї країни добудешся. Бери по каменю, ламай гору — вона розступиться, смикнеш дуба — через увесь ліс ляже просіка, почнеш пливти — ріка спиниться, а море, як у човні, понесе тебе слідом за мною. Тільки пам'ятай договір: почнеш щось робити — не зупиняйся, підеш — не оглядайся» ...

І тоді почав Попелюх камінь по каменю рвати, вийшов з тієї прірви. Пройшов за орлом ліси й гори, переплив річки й моря і сталося так, як казав орел. І коли вони прийшли в ту країну, орел йому й каже : «ну, тепер оглянься». Оглянувся Попелюх — весь світ перед ним, та такий гарний, якого ніхто зроду - віку не бачив. Зрадів Попелюх. «А хто ж мене тут учить?» — питає.

Засміявся орел, та й каже : «а хіба то мала наука, коли ти за мною стільки світу неготовими стежками перейшов? Іди ними й далі, торуй собі шлях — іншим дорого вказуй» ...

Подякував Попелюх орлові за науку, та й пішов по світах. І де переходив через яке царство — скидав царів, розгонив панів, а бідному народові давав полегкість, бо ж ніколи не забував, як сам у ямині, у попелі тридцять літ просидів. І стали люди його скрізь прославляти. А цар той, що хотів його з світу зжити, пропав як собака, і сліду не лишилось.

Отакий то був на світі Попелюх той, хлопча ...

— То ви, діду, мастак байки розповідати,— посміхнувся Максим.

— Байка — байкою, а хто розуміє, то вона й на правду схожа,— серйозно відказав старий.— Отак усі ми, весь бідний, трудящий люд, як той Попелюх, під царською вартою сиділи. І сидіти нам на попелі по цей день, якби не отой дороговказ орлиний. Але ти, Максиме, не думай, що в житті уже всього доскочив; ні, ти ще тільки почав свій шлях. Тож іди вперед, не вагаючись, іди так, як орел — наш товариш Сталін, партія більшовицька вказують. І тоді оця казка і для тебе справдиться. З щирим серцем за тим орлом пройдеш крізь ліси й гори, а твоє серце, отруїть душу сумнів або зневіра, зашпортнешся на битій дорозі ...

Хвилину вони помовчали. Максим підвівся і сів за кермо.
— Ні, діду, не зіб'юся я з того шляху. Аж надто ненавиджу я минуле, є чим дорожити мені у теперішньому, а ще дорожче для мене майбутнє!..

З приємною звичністю Максим торкнув стартер і включив швидкість. Відхилився, майже півлежачи на подушці авта, напівпримруживши очі, знехотя керував машиною, помалу вів її, слухняну його руці, ледве найдженим обміжком.

Мріями був далекий.

Знову йому згадався Кремль, згадалася Ксеня, товариші. І знову було над ним те саме прозоре і синє небо, і так само, як там, на Красній площі, душу сповнювала хвилююча радість.

Максим не шукав слів підхожих до свого настрою. Але душею, серцем своїм присягнувся він перед тією урочистою тишею всю свою працю, все своє життя присвятити без остачі тій людині в скромній тужурці, що усміхалась йому з портрета в Кремлі, що зробила щасливими мільйони Максимів, що стала надією і прапором боротьби за щастя для сотень мільйонів трудящих усього світу. І тоді в його серці з'явилась непохитна упевненість, що він, Максим Попелюх, з честю носитиме нагороду і буде гідним сином своєї великої батьківщини.

XLVII

В дивному настрої професор Гривун їхав до Зеленого театру. Сьогодні йому вперше випало диригувати в балеті, та ще в такій аудиторії. Хвилювання професорове більшало, коли він пов'язував сьогоднішній вечір з недавніми подіями в його житті.

Кілька днів тому Гривуніві мало виповнитись сімдесят років. Напередодні його запросили на засідання місцевому. Там несподівано заявили старому: весь колектив вирішив відзначити день його народження, що збігався з десятиріччям праці в оркестрі парку. Ніхто не збирався улаштовувати йому ювілею, малось на очі товариське вішанування старого.

Але справа набула далеко ширшого розмаху. Тільки тоді професор на власні очі побачив, який широчезний загальний інтерес викликається симфонічною музикою, скільки тисяч людей вважають його за свого улюбленого диригента. А він, грішним ділом, частенько поглядав на свою роботу в парку, як на звичайне ремісництво, «тиху пристань», що тільки й залишалась на самоті старість.

Коли прийшла революція, тяжке життя уже встигло майже цілком зломити Гривуна. Давно вже зникли бажання; угамувались творчі дерзання, лишилось тільки розчарування і повна зневіра у собі і в людях. Він перейшов у становище напівінваліда

і вже ніколи не думав повернутись до своєї спеціальності. Та одного разу до його далекої холостяцької квартири підкотив автомобіль, і професор просто з дому потрапив на репетицію оркестру. З того дня він і почав працювати в Парку культури.

Старий неначе помолодшав, почав чепуритись, скоро його перевезли у добрячу квартиру в новому будинку, оточили увагою, дали машину — їздити куди забажається. Гривун знову почав опрацьовувати свою давню мрію. Але час ішов, робота посувалася дуже поволі. Отож, коли запал перших днів трохи згас, професор завагався: та чи варто докінчувати йому «аттичну»? Чи зрозуміє хто її акорди?

Час минав, життя переконувало професора, що він помиляється. Професор вирішив прискорити роботу; йому так хотілося хоч трохи віддячити новому світові за увагу і піклування про старого бурлаку. І раптом ця зустріч в музеї. Старому здалось тоді, що його обікрадено.

Довго не міг він отямитися: життя обгонило його! Ця дівчина, ще дитина, з одного погляду збагнула те, над чим він змарнував кілька років. А потім музичний фінал, що його запропонувала дівчина.

Ксеня, звичайно, і не вгадувала, яких мук завдавала її гра композиторів. Як людина знающа на музиці, він почував — інакше не можна повести мелодію в тому місці. Не можна було інакше передати отой рух на вазі, але гордість автора замислу не дозволяла йому використати варіант Ксені: «Ще неvistачало на старості літ обкратати дитину!..»

Так і ходив Гривун сам не свій, не знаючи, що робити, все валилось йому з рук. І раптом ці «іменини», як жартома називали комсомольці товариське вшанування дня народження професорового.

За кілька часу перед тим директор від одного з учнів Гривуна довідався про рапсодію. Він напосівся на старого: — а дайте мені вашу річ, — і запально доводив, що професор не має права ховати від народу свого твору.

Гривун довго опинався, але потім, уступаючи умовлянням, віддав один примірник нот.

— Ви самі побачите, що ця писанина не варта уваги, — сказав він директорові і гірко посміхнувся.

Коли були сказані урочисті слова, піднесені подарунки і почалася концертна частина, професора приголомшила ще одна несподіванка. Так, він не помилявся, не снів; він таки справді сидів у ложі Зеленого театру і разом з кількатисячною аудиторією слухав свою рапсодію. Оркестр під орудою комсомольця-диригента виконував його мрію. Авторове серце завмерло. Старий плакав від щастя і радості, з хвилюванням відчував, як урчисто принишк театр, як уважно і тепло зустрічає він його музику. І йому, як ніколи, стало жаль занепащених років. Радіючи, він в той же час сумував, що так пізно зрозумів нове життя, що так

був не правий, з недовірою ставлячись до молоді. Ні він, ні його однокашники ніколи не були такими ідеальними людьми, як ця чула радянська молодь. При всіх своїх пориваннях вони ніколи не були такими чутливими і незалежними. Те, на здобуття чого раніш витрачалось ціле життя, радянська молодь здобувала в кілька років. Думка про смерть ніколи не лякала професора, він давно обвикся з тим — рано чи пізно настане небуття. Але зійти в домовину тепер, коли доля, що так уперто одверталась, нараз посміхнулась йому !..

Гривун так схвилювався, що вже не чув закінчення рапсодії. Публіка загукала : «Автора, автора !» Старого силоміць під руки звели у ложі, він так і стояв нерухомий, з очима повними сліз, аж поки його по груди не засипали цілі оберемки весняних квітів.

Коли на вимогу публіки оркестр повторив рапсодію, професор почув, що фінал вони грали у Ксенчиному варіанті, але він так пасував до основного тексту, так органічно виходив з нього, що навіть сам автор тільки тепер при повторному слуханні зрозумів оте.

Директор тим часом розповів професорові, що видав ноти комсомольцям він, цілком поділяючи їх думку потішити старого. Коли по кількох днях професор запитав у свого учня - диригента, де він добув новий варіант фіналу, той здивовано відповів :
— Як де ? Адже його дала нам Ксеня Глазунова. Хіба це не остання редакція вашої рапсодії ?..

«Заздрість і егоїзм — ось ті огидні почуття, що керували моїми вчинками» ... Професор картав сам себе, аж тепер, збагнувши, яка глибока прірва відрізняла людей нового світу від тих, навіть кращих зразків людської поведінки, які були йому відомі з дитинства, іноді як неперевершені. Ці радянські люди робили вчинки, достойні героїв старовинних легенд, з такою невимущістю і звичністю, були такі благородні у своїх найбуденніших справах і інтересах, що старий зрозумів — це особлива, нова порода людей, виплеканих соціалістичним ладом, порода людей, що вже органічно не можуть бути інакшими. Для них, для мільйонів оцих будівників нового світу, благородство душі, відважне і чутливе серце були притаманні, невід'ємні ознаки характеру : їхні легендарні вчинки — то була нормальна форма громадської поведінки індивідів у соціалістичному суспільстві.

В такому настрої їхав старий професор диригувати на звітному виступі балетної школи. Він жорстоко картав себе за свою відмову Ксені.

«Скільки вогню могла б показати сьогодні та дівчина» ... — думав старий, і йому здавалось, що він ніколи не спокутує свого злочину перед цією самовідданою служницею мистецтва. Гривун здавав собі раду, що тим самим він завинив перед новим світом, який дав змогу йому, хоч наприкінці свого життєвого шляху, розігнути спину і ні перед ким не згинати шию.

Але як не тяжко було те визнання, найбільш його мучила

свідомість, що це розуміння прийшло надто пізно, що зарадити Ксені будьчим він сьогодні вже не міг.

Професор записягнувся при першій нагоді поговорити з Глазуною і виправити свою прикру помилку.

«А сьогодні не будемо псувати настрої дитині» — вирішив він.

Професорова непохитність остаточно вбила Ксеню. З того часу, як вона вперше почула звуки «Аттичної рапсодії», Ксені здавалось — без цієї музики не створити їй вимріяного танцю.

Можливо, то тільки так здавалось Глазуновій, проте, в тому могла бути певна частина ймовірності. Адже і професор і дівчина в основу своїх творчих шукань клали близький матеріал і, зрештою, сходились у своїх прагненнях. Більше того, їм обом подав натхнення той самий малюнок на грецькій вазі.

Ксеня прийшла на звітний спектакль в дуже доброму настрої. Вона була цілком упевнена у своїх силах, ніякої мови про неуспіх не могло бути. Дивувала тільки цілковита байдужість, з якою йшла на виставу, що від неї, можливо, залежить її подальша доля. Невже це втома? Невже вона перетренувалась?

Без властивого їй піднесення Ксеня станцювала уривок з Купрена. Та її природна чутливість, невимушена техніка зробили своє. Публіка тепло вітала дебютантку і вимагала повтору.

Тоді Ксеня вже з вогоньком станцювала заздалегідь виготовлений на „bis“ етюд Рамо.

М'яка грація балерини, що так гармонувала теплому диханню ночі, сколихнула театр і він ще енергійніше викликав молодого артистку.

Вклоняючись, Глазунова примітила, як професор, крадькома утираючи краєчок ока, розчулено поглядав на неї з свого диригентського пульта.

Тут Ксеня з боєм пригадала про свій нездійснений задум. «Вони плещуть її школярським стрибкам! Та ж в них десята частка її творчої снаги. Коли б не цей старикан!..»

З тої кривди Ксені захотілося плакати...

— Ксенька, чи ти з розуму звихнулась! Ти послухай, як тебе викликають, як тобі плещуть,— зашикали на неї подруги і, не зважаючи на пручання, виштовхнули зза куліс на сцену.

«... Хіба так плещуть? Публіка мусить або збожеволіти, в захваті забути все, забути, що вона в театрі, або свистати на актора! Середини в мистецтві нема, і не може бути» — роздратовано думала Ксеня.

Уклоняючись, вона спідлоба позирала на публіку. Оркестр на чолі з своїм диригентом приєднався до овацій залу.

— Танцюйте! — захоплено шепотів професор, чекаючи на знак Глазунової повторити етюд.

Ксеня вагалася. Їй чомусь захотілось в усьому перечити професорові. Вона продовжувала манірно вклонятись і зовсім не збиралась повторювати танець.

— Танцюйте ж бо! — наглив диригент, вже благально позираючи на Глазуну. Не розуміючи душевного стану Ксені, він думав — дівчина як вогнем грається увагою публіки, не знаючи, як легко хвилини захоплення можуть перейти у свою протилежність, в неприязнь до актора.

— Вона ніколи не буде артисткою, їй бракує душі! — з бо-лем вигукнув старий і жбурнув на ноти свою паличку.

Ксеня здригнулася, почувши крізь оплески той професорів вигук.

«Мені бракує душі? І це говорить той, хто найбільше винен у її сьогоднішньому настрої?» — з обуренням палахкотіла Ксеня.

Вона рішуче підійшла до рампи і, ще не знаючи, що має зробити, глянула просто в розгублене обличчя професора. І раптом Глазунуна повеселішала.

— Варіації на античні мотиви. Музика нашого шановного маестро! — дзвінко відрубала вона в мікрофон і чемно вклонилась у бік спантеличеного диригента.

— Які варіації? — не вірив на власні вуха професор. — Та в мене бракує нот. Оце то дівка! — розгублено розводив руками старий.

— Наш маестро забув ноти, — театральні заломила руки Ксеня. — Може тоді заграє по пам'яті?.. — примхливо спитала вона.

Зал прийняв те все як жарт і, не знаючи, що відбувається на сцені, сплеснув сміхом. Музиканти презирнулись, почали й собі усміхатись, не розуміючи, в чому справа.

«Ще чого невистачало! Ця вітрогонка залучає мене в якийсь балаганний атракціон!» — хвилювався Гривун. І враз, по-юнацькому, зухвала думка спала йому: «Я заграю і без нот, а чи ти трапиш станцювати!..»

Виклик прийнято. І вже звично-спокійний він обернувся до публіки і рівним голосом сказав:

— Аттична рапсодія, музика мало відома виконавці. — І, поправивши окуляри, застерігаючи, постукав паличкою.

— Під танець оцю музику заграє кожен школяр, — сердито кинув диригент здивованим оркестрантам.

Не вагаючись, оркестр трохи не в лад розпочав вступ. Обстановка гострого напруження, несподівано виниклої персональної відповідальності за найменший рух, пронизала мозок і увагу оркестрантів. Вони пильно вдивлялися у найменший змах диригентської палички, прояснюючи в мозкові прозорі, як травневий ранок, такти мелодії.

Прості, невишукані звуки збуджені на струнах трепетним смичком передавали в найдальші кути Зеленого театру відчуття якоїсь задуми, неясної тривоги затамованих прагнень людської душі.

Зафіксована у нотних знаках людська пристрасть, пал і томління хвиля по хвилі пливли у лагідних звуках оркестру.

Струни жалілись і плакали, сміялись, радіючи, і передавали

маленькій дівочій фігурці всі тонкощі свого звучання. Трепетом молодого чутливого тіла розмовляв музика з численними відвідувачами театру.

Ксеня танцювала без дум, без найменшого напруження. Тіло наче загубило будьяку вагу. Вона справді рухалась по сцені, ледь торкаючись килима. Коротка туніка обвинула її гнучкий стан, підкреслюючи округлість форм, білину тіла. Коли ж, у такт елегантній музиці, вона робила плавні плиги, у прорізах легкого одягу оголювалось матове, наче з пароського мармуру точене стегно.

Як схвильовані бурею колоски, метушились в оркестрі трепітні смички скрипалів. Мелодія розгорнулася на всю широчінь. Тепер у грудних виводах фаготу, в бурному клетоті арф відчувалося кипіння нічим нестриманої жагучої пристрасності і, коли зненацька в мелодію увімкнувся кличний рокіт тамбуринів, наче електричний струм пробіг скульптурно-виточеним дівочим тілом. Нервовою дріжжю одгукнувся він у рядах.

Ксеня остаточно забула, що вона танцює. Вона просто мріяла. Все, над чим думала вона, що пережила, і через віщо упізнавала світ, зараз викристалізувалось в її душі натхненною піснею радості.

Максим, її мистецькі мрії, жура і сум, розчарування і надії, все це співало в пластичній грі м'язів.

Дівчина ніби прагнула кудись у простір, у чарівну дальину повного трепету і дивного таїнства саду. Звуки п'янкої музики кликали, захоплювали, окрилювали. Ніздри жадібно ловили терпкі пахощі травневої ночі, а струм напруженої уваги тисяч глядачів насажував її рухи нечуваною енергією і темпераментом.

Вона танцювала сьогодні те, що в темних уривках ятрило душу, одігнало спокій і не давало їй змоги танцювати щось інше.

І коли Ксеню наздогнали низький голос гобою і палке роко-тання оркестру, вона вже шугала в якомусь дивовижному сні...

... Вечір над річкою, солов'ї і хвилюючі, незнані до того при-зиви ...

«— О, коли б тут Максим!...— але вона танцюватиме так, що й на тисячокілометровій відстані почуватиме він її пристрасний трепет!...»

Тамбурини в шаленому темпі відбивають останні такти фіналу. На сцені вихор напруження, вогню, руху.

Відразу все увірвалось. Дівчина застигла у дивному екстазі, ніби Скопасове різьблення готове зірватись з п'єдесталу.

Сорок тисяч долоней, як сніжна лавина впали на сцені, хуртовиною завихрили у нескінчених рядах. Театр шаленів у своєму захопленні.

Пристрасть, чиста людська пристрасність своєю непосредністю, щирістю, ніби зрівняла в почуттях, думках і поведінці всі літа, покоління, смаки і настрої вируючого театру. Від перших до

останніх лав потрясений глядач нестримано віддавав бурю овацій все те напруження, яким протягом танцю наснажувала його сліпуча гра тіла цієї невеличкої дівчини.

Ксені здалося — то хитнулась і пада на плечі висока зоряна баня театру ...

За кулісами танцівницю обступили члени журі, подруги, кореспонденти. Вона здивовано оглядалась навкруги, душа її була ще там, на сцені.

— Як називаєте ви свій шедевр? — запитав Глазунову меткий суб'єкт, пробираючись крізь натовп.

— Як? Ви про танець? — немов прокидаючись від сну, здивовано глянула на нього Ксеня.

— Вона танцювала саму себе. Щирість, сама тільки щирість володіла рухами її тіла, — перебуваючи ще в полоні пережитого почуття, схвильовано розмахував руками старий балетмейстер у кільці блокнотів.

— Мій скептику! — розштовхуючи натовп, Ксеня підбігла до свого вчителя і міцно поцілувала його у зморщену старечу щоку.

— Так, то була сама щирість, — ніби підводячи підсумок своїм думкам, кинув професор Гривун, задумливо вдивляючись у пригожу травневу ніч.

Малеевка — Межигір'я — Харків,
1933 — 1937 — 1940 рр.